

М. БИТИЦЬКИЙ

МАЗЕПИНЦІ ПО ПОЛТАВІ

СТЕЯТ КАЛЕДЖ, ПА.

1974

M. BYTYNS'KYJ

MAZEPISTS AFTER POLTAVA

STATE COLLEGE, PA.

1974

М. Битинський

МАЗЕПИНЦІ ПО ПОЛТАВІ

diasporiana.org.ua

СТЕЯТ КАЛЕДЖ, ПА.

1974

ДРУКОВАНО ЗА ДОЗВОЛОМ АВТОРА

500 прим.

Вид-во "Життя і Школа"

**Zhyttla i Shkola
Dr. W. O. Luciw
418 W. Nittany Ave.
STATE COLLEGE, Pa. 16801
USA**

ПОЛК. МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ

ПОЛК. МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ – ВОЇН, ПЕДАГОГ І МІСТЕЦЬ

Над річкою Згар на Поділлі розкинулося містечко Літин. Тут у священничій сім'ї, прийшов на світ, у дні 24.XI.1893 р. Микола Битинський. Після закінчення художньо-промислової школи він був призваний у дієву армію. У 1918 р. вступає юнак у ранзі – сотника в Шосту Стрілецьку Дивізію – Армії У.Н.Р.

Сотник Микола Битинський був під безпосередньою командою ген.хор. Марка Безручка – Шефа штабу Корпусу Січових Стрільців, брав участь в поході та обороні – Києва. Він теж відзначився в обороні Коростеня. Знову ж у 1920 р. кровавився в боях із большевицькими бандами Будьонного.

Як встоятись перед ворожими силами не було змоги – оцілілі частини Армії У.Н.Р. були інтерновані зрадливими союзниками в Польщі. Тут, у таборах. М. Битинський організував і навчав у школах. Перегодя він виїздить у Прагу на студії в Українському Педагогічному Інституті, тут теж вивчає малярство, а особливе геральдику та графіку.

Перегодя виїздить на Закарпаття і учить тут в українській гімназії. В часі зриву Закарпаття за волю бере активну участь із січовиками в боях за державність. Перегодя працює в штабі Української Національної Армії під керівництвом ген.хор. Павла Шандрука.

Після війни навчав в українських таборових школах у Німеччині а з приїздом у Канаду — на Курсах Українознавства ім.Гр. Сковороди та в Школі ім. І. Котляревського в Торонті. Крім педагогічної праці брав живу участь у церковному, культурному та громадському житті.

Усе своє життя пройшов він пліч-об-пліч із своєю коханою дружиною. Пані Надія — професійна медсестра — була йому найкращим другом, помічницею та порадицею. Особливе із самопосвятою допомагала вірна жінка — чоловікові в часі його важкої хвороби.

Полк. М. Битинський присвятив чимало часу Воєнно-Історичному Музеєві та архіві. Був одним із найкращих українських геральдиків та залишив на цю тему чимало цінних праць.

В красному письменстві виступав під псевдонімом Микола Оверкович. У 1923 р. вийшла друком збірка його поезій "В ірмі і бурі" а в 1936 р. поема "Сузір'я лицарів". Чимало статтів літературного, наукового та публіцистичного змісту появилось в нашій періодиці. Проф. М. Битинський був теж цінним співпрацівником мого журналу "Життя і Школа". Був він мені щирим другом та дорадником. І саме тому, в річницю його смерті перевидано друком найкращу його працю, видану 1938 р. у Варшаві.

Вірю, що ця рідкісна сьогодні монографія, допоможе нашій академічній молоді краще зрозуміти нашу боротьбу за державність та призначення політичної еміграції. Ця книжка pomoже юнацтву пізнати частину нашої історії. Рівночасно, хай буде вона лавровим вінком на пошану борця за волю України, відданого педагога, цінного мистця та чудового друга.

Проф. Д-р Василь О. Луців, Видавець.

I.

Мазепинці по Полтавськiм бою.

Ледве чи зможе тепер історія встановити число прихильників самостійницького руху Мазепиних часів, або бодай обрахувати докладно збройну силу, що нею розпоряджав гетьман у боротьбі з Москвою. Відомості про Мазепинців, розсіпані по різних джерелах, є невистарчальні до точного обрахунку учасників українського повстання на початку XVIII в. Зрозуміло, що в найгарячіший час повстання ніхто не підраховував повстанських сил, та не можна було цього й зробити, бо той визвольний рух був масовий і захоплював широкі верстви народу. Москва, що з самого ж початку виявлення повстання гостро заходила до приборкання його, була сама в безрадному становищу, не маючи змоги навіть уявити ані широти, ані сили ворожого собі руху—увесь час поступово виявлялось, що найзапекліші, як би здавалось, вороги гетьмана Мазепи (як то миргородський полковник Апостол та інші) знаходяться якраз, зрештою, в таборі Мазепинців; тим менше було довіря у москалів до простої козацької маси, що віддавна виявляла незадоволення московськими порядками. Звідсіля такі жорстокі репресії, така підозрілість з боку москалів і така нелюдскість їх у переслідуванні Мазепинців. Сам повстанський штаб також не знав докладно своїх сил. Повстання виплило з незадоволення Москвою, зо снаги здобути свободу й повернути старі права; рух цей ширився в масах народу ідеологічно, щораз захоплював ширші кола, був постійно змінним у напрямі зростання, тому обхопити якимсь конкретним обрахунком всю широту повстанського вибуху навіть для сучасників було неможливо. Гетьман Мазепа, мимо значних, виявлених своїх прихильників, мав, безумовно, багато ще й таких, що йому потайки співчували¹⁾; Москва приклала всіх старань, щоб не дати повстанню розповсюдитись по широті й силі—через це число, головню невиявлених Мазепиних прихильників, назавжди, здається, залишиться нез'ясованим. Репресіями, нагородами, спокусами й усякими іншими демагогічними засобами Москва зробила багатьох Мазепинців нечинними, пасивними, а то й просто—ворожими до гетьмана Мазепи. Особливо ретельно заходила Москва до перетягання на свій бік гетьманської старшини; нагороди маетками, булавами й різними вигодами, ще більш за це

¹⁾ З таких був, наприклад, полтавський полковник Левенець та інші—М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“. Львів, 1896. II.

московська система заложництва родинами й безоглядний терор, спонукали й примусили значну кількість старшини зріктися співучасті в повстанню й прихилитися своїм послухом до Москви ¹⁾.

Таким чином, через цілковите опанування Москвою воєнного терену України Мазепа позбавився багатьох активних прихильників, як між провідною старшиною, так і між масами народу. Збройна сила гетьмана Мазепи й менш-більш певне число однодумців його визначається щойно по рішучім переході гетьмана на бік шведів. Та й то після вже з'єднання зо шведами невелика кількість старшин, злакомившись на заклики й обіцянки царя Петра, покидає гетьмана й переходить у табор його ворогів. З таких відомі: полковник Данило Апостол, генеральний хорунжий Іван Сулима, охочекомонний полковник Гнат Галаган; незадовго до Полтавського бою зголосили ще з повинною в московський табор — генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Максимович, лубенський полковник Зеленський, компанійський полковник Кожухівський, сердюцький полковник Покотило, А. Гамалій, Лизогуб, канцелярист Григорович та писар Гречаний ²⁾. Деякі з цих перекинчиків, як Д. Апостол та Гн. Галаган, стають ще до того й запеклими ворогами гетьмана Мазепи та вислугуються огидно перед Москвою; особливо сумну славу в історії заслужив собі Гнат Галаган, що зрадою своєю допоміг москалям зруйнувати Запоріжжя. Так гетьман Мазепа у великому ділі визволення батьківщини з перших же кроків від самої своєї старшини, власне, від тієї найсвідомішої верстви українського народу, що на її допомогу найбільше мав права надіятися й покладатися, зазнав болючих ударів.

Та все ж деяка ще кількість активної старшини, що підтримувала гетьмана Мазепу, залишилась вірною йому до кінця, чи то заплативши за цю вірність головою, або полоном під Полтавою, чи тяжкою долею вигнання з рідної землі. З цієї старшини й склалась перша група Мазепинців.

Другою, значно більшою групою Мазепинців, що водночас складала й основну збройну силу гетьмана Мазепи, було городове козацтво гетьманщини. Щодо чисельности полкових козаків, прибічників гетьмана Мазепи, то відомості істориків не згоджуються з собою. М. Костомарів не встановлює їх числа, він лише подає за чутками, що їх було — „як кажуть одні звістки, що з ним (Мазепою—М. Б.) лишилося півтори тисячі чоловіка, другі — кілька сот, багато, до тисячі“ ³⁾. Проф. М. Грушевський визначає число козаків, що передалися з гетьманом Мазепою на бік Карла XII — в 4,000 ⁴⁾. Сучасники Каролінці у своїх записках про акцію шведів в Україні також подають кількість козаків неоднакову — одні в 3,000 люду, другі — аж у 7,000, а інші знов записують їх кількість неозначеним способом: кілька тисяч, багато ⁵⁾. Якщо великі цифри кількості ко-

¹⁾ Ол. Грушевський: „Глухів і Лебедин“, Зап. Н. Т. Шевч. т. 92.

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ М. Грушевський: „Ілюстр. історія України“. Київ-Відень, 1921.

⁵⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“. Зап. Н. Т. Ш. т. 92.

Іван Кейван

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА
Гравюра, 1959

заків із поданих відомостей і вважати за пересадження, то в усякім разі, беручи на увагу, що, дійсно, під Будищами вислав гетьман Мазепа на зустріч запорожцям 2,000 козаків ¹⁾, бачимо, що козацька група Мазепиних прихильників не була вже й така мізерна; щождо чисельного стану полкових козаків, що пішли за гетьманом Мазепою, в середньому можна б, дійсно, прийняти найбільш близьке до правди число їх, подане проф. М. Грушевським.

Третю групу Мазепинців, при тому найчисленішу, складала запорожці на чолі із своїм кошовим Костем Гордієнком-Головком. Було запорожців, як подають однаково різні джерела, 15,000 ²⁾.

Ось так виглядав гурт Мазепинців перед Полтавським боєм. Після бою кількість їх поменшала, а й далі чимраз більше танула. Остаточно після розгрому під Полтавою та після всіх труднощів утечі досить значна ще кількість Мазепинців примушена була покинути межі рідної землі та податись на еміграцію.

Із старшини, що була головною моральною опорою гетьмана Мазепа та пішла за ним на неласку чужини, більш відомі такі: ген. писар Пилип Орлик, Мазепин небіж Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, військовий обозний Іван Ломиковський із братом, ген. бунчужний Федір Мирович, ген. осаул Грицько Герцик із братами Іваном та Опанасом, Нахимовський, Третяк, піп Парфеній і ін. Відділи збройні козаків і запорожців, що пішли за Мазепою на вигнання, очевидно, сильно поріділи в порівнянні до їх первісного числа. Їх, певно, багато побито під Полтавою та Переволочною, ще більше розбіглося під час утечі. Шведські джерела ³⁾ відмічають масові суворі карі над полоненими під Полтавою козаками й запорожцями; очевидно, в числі 12,000 полонених і побитих „шведів“ числилася й значна кількість запорожців. Хоч, щоправда, сучасники й пізніші історики не зазначають великої воєнної чинності козаків і запорожців у всій шведській кампанії в Україні, проте оповідають про люті карі ⁴⁾ над тими з них, що були полонені, вказує наскільки великі були їх втрати. Козаків і запорожців скрізь виключали з капітуляції, як це було зроблено під Полтавою, а пізніше біля Переволочної. Під Переволочною, довідавшись запорожці про те, що їм помилювання не буде, кидались у Дніпро, „бо вважали за ліпше здобути наглу смерть самохіть, ніж терпіти ті муки, які дожидали їх, якби віддалися москалям ⁵⁾“. Милосердніше обійшовся цар із тими козаками, що недавно начеб пристали до Мазепа на його заклик. Таких під Переволочною помилювано 2,700 чоловіка ⁶⁾; цар покарав їх лише тим, що повернув їх ізнов у посполитих. Та не

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ Це число подають згідно й М. Костомарів (Мазепа й Мазепинці) і Донцов за Сагау й Юнаковим (Похід Карла XII на Україну).

³⁾ Нордберг: (М. Костомарів: Мазепа й Мазепинці).

⁴⁾ Каролінці записали: „ного тільки піймано з козаків і запорожців, які були по нзшій боці, позганяно, як тварину, і наказано перерізати без милосердя за бунтівництво, так, що навіть не пожалувано ані жінок, ані дітей“. Із записок Каролінців“. Зап. Н. Т. Ш., т. 92.

⁵⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

⁶⁾ ibidem.

знати, чи ці помилувані були дійсно військовими, чи тими звичайними селянами й робітниками, що перебували в обозах шведського війська й не встигли порозбігатися, бо зважаючи на суворі розправи москалів із тими всіма Мазепинцями, що виступали збройно, ледве чи можна припустити, щоб і на цей раз було помилувано людей дійсно військових; тим більше, що зо всіма запорожцями, полоненими тут же на переправах, розправилися дуже жорстоко. Утікаючи шведи з-під Полтави, все ж ішли повагом та спокійно. Окрім війська у шведському війську й обозі було багато українських робітників і селян¹⁾, що продавали шведам живність; Карло XII не хотів, щоб ці люди попались у руки москалів, тому й не поспішався, щоб дати змогу їм повтікати завчасу²⁾, та, безумовно, не всі то завчасу порозбігались. А з другого боку цілком припустимо, що по катастрофі не лише селяни, а й козаки та запорожці також розбігались.

Через це, власне, трудно встановити, бодай приблизно, яка саме загальна кількість активних збройних Мазепинців вийшла за межі України. Велика кількість запорожців у 15,000 під кінець шведської кампанії в Україні сильно обнизила. Де і яким чином розпустився цей великий збройний корпус, з певністю не можна сказати. Каролінці, описуючи переправу Карлового війська через Дніпро у Переволочної, відмічають про українців таке: „скільки волохів, козаків і запорожців перейшло (Дніпро — М. Б.), не звісно напевно, бо вони самі без приказу переправлялись“³⁾. Також при другій переправі через Бог, коли всіх утікачів удруге знов наздогнали москалі, козаки й запорожці масово рятувались утечею в широкий безпримітний степ⁴⁾. З цього видно, що українські військові відділи, впадши в біду та не покладаючись уже на шведів, рятувались, як могли, чинили на власну руку; отже, не виключаються дійсно можливості, що українські вояки увесь час утечі, починаючи вже з-під Полтави, у великому числі розбігались. Тим то стає зрозумілим, чому досить значні на початку збройні сили гетьмана Мазепи під кінець так обнизилися в числі. Втрати забитими, полоненими й головно тими, що розбіглися, сильно прорідили лави Мазепинців.

З таких то недобитків груп—старшини, козаків, запорожців та невеличкого ще гурту жінок і дітей, родин переважно старшини, склалася перша політично-воєнна українська еміграція.

* * *

Після воєнного погрому під Полтавою король шведський Карло XII і український гетьман Мазепа зо своїми військами подались утечею на південь до границь Туреччини. Після Полтави король Карло XII мав ще намір чинити москалям опір, та на раду гетьмана Мазепи й своїх генералів, що представили йому сумний стан шведської військової сили, головно, цілковитий брак пороху, ядер та ін-

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“. Зап. Н. Т. Ш. т. 92.

⁴⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

шої муніції, згодився на відступ, що згодом поволі перемінився на справжню утечу. Шлях відступу було вибрано на Переволочну через Ново-Санжари, Білики, Кобиляки та Соколки; в цих містах ще стояли шведські залоги й мусіли прилучитись до короля; запорожці обіцяли біля Переволочної переправити шведське військо через Дніпро.

Цар Петро I на radoшах з перемоги під Полтавою зараз же по бою заходивсь зо святкуванням і щойно пізніше здогадався послати погоню за розбитим ворогом. Виряджено було за втікачами Меншикова з 9,000 кінноти та придатком піхоти.

Утікачі спочатку відступали не кваплячись, та від Нових Санжарів, коли довідались, що за ними вже гоняться, кинулись навтіки і то так прудко, що москалі ледве поспішалися за ними. Тоді з наказу короля попалено все, що гальмувало й було тяжкого в обози, а коней поділено між піших вояків; 29 червня надбігли до Переволочної, де сподівалися втікачі знайти перевози через Дніпро; та ні байдаків, ні поромів уже не застали, бо москалі ще раніш порядкували тут і залишили по собі руїну. Пошастило, правда, шведам знайти трохи запасів дерева, здатного на перевози, та бракувало мотуззя й ланцюгів; бракувало й часу на злагодження перевозів. Поспішалися, бо могла наскочити погоня, а про збройний опір годі було й думати; запанувало велике безладдя. Стали радитись, яким із двох можливих шляхів утікати далі, чи на Крим до хана, чи в Бендери до сераскіра-паші. Більшості здавався кращим шлях на Крим, бо сподівались, що татари зараз обстануть за них і підуть воювати з москалями; Мазепа ж радив податись до Бендер, куди шлях був і коротший, і вигідніший, і безпечніший від погоні. Король не при- ставав поки до жадної з цих пропозицій.

Бачивши Мазепа, що час марно затягається балачками й що москалі тим часом можуть утікачів наздогнати, став рішучо заходитись біля рятування себе самого та своїх однодумців. Доля полону справедливо видавалась українцям далеко страшнішою, ніж шведам, тому не сміли вони довго вибирати. Мазепа покористав з деяких байдаків, що тут ще залишилися, і підвечір зо своїми прихильниками та козацькими жінками перевізся на той бік Дніпра. Всгиг він також перевезти з собою й значну кількість грошей¹⁾, при чім і втратив немало золота й срібної судини²⁾.

По переправі гетьмана Мазепа й король наважився їхати до Бендер. Головне військо залишив він в команді ген. Левенгавпта, а сам з невеликим вибраним відділом переправився через Дніпро. Переправляя короля, шведів і їх коней запорожці й дуже дивували всіх своєю зручністю³⁾.

Незадовго по переправі короля з'явилась на обрії московська погоня; скоро вона заскочила всіх утікачів, що не встигли переправитись за Дніпро. Генерал Левенгавпт з 15,000 шведів здався на

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“.

³⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“. С. Томашівський: „Із записок Каролінців“.

капітуляцію; захоплених козаків і запорожців було перебито. Уникаючи полону українці кидалися у Дніпро, шукаючи собі самовільної смерті; такий вчинок спонукав і багатьох шведів до наслідування.

Незабаром услід за Меншиковим прибув до Переволочної й цар. Довідавшись туг, що король Карло й гетьман Мазепа побігли в Туреччину, послав цар за ними нову погоню — 4 полки кінноти з бригадиром Кропотовим та майором Волконським.

Гетьман Мазепа й король Карло бігли кінно з-за страшного бездоріжжя диким степом; за ними поспішали недобитки їх військ. Спершу за Дніпром ґрунт був болотяний із рідкими очеретами та осокою, і це дуже утруднювало втікачам шлях; далі простягся перед ними рівний, широкий і безкрайний степ, на ньому рідко де-не-де підносились невеличкі горбки; лісу ніде й знаку не було, також ані людського життя, ані скотини, лише сила дичини навкруги, що виховалась у високій незайманій траві, віддавна не кошеній, не паленій. Праворуч починався колишній чумацький шлях на Брацлавщину; тут ще можна було натрапити на сліди давніших осель, полишених за часів „руїни“. Втікачі боялися, що по цій дорозі москалям буде легше догнати їх і подалися ліворуч у непорушений степ. Пасовища для коней у степу були дуже добрі, зате для харчування людей степ був мало придатний. Збігці харчувались під час своєї подорожі в більшості полюванням здичілих овець та іншою дичиною, а замість хліба — вівсянкою. Увесь шведсько-український гурт утікачів, зрештою, поділено на дві частини—одна пішла за королем, друга—за Мазепою, хоч все керівництво походом перебрав Мазепа. Старий, збентежений, змучений невдачею гетьман, до того загрожений повсякчасно погонею, розхорівся і їхав у повозі, обкладений подушками, під доглядом якоїсь пані, козачки, ледве підводючись на ноги. Але й у такому сумному стані гетьман ставав увесь час у великій пригоді втікачам, зручно направляючи їх похід. Гетьман знав усі шляхи по цьому дикому степу; раніш ще, воюючи з турками, в походах виечив він усі прикмети цієї бездорожньої країни й тепер по цих прикметах орієнтувався й керував рухом втікачів. Та не лише Мазепа, а й козаки та запорожці добре знали прикмети степу; раз-у-раз ставали вони в поміч при тій чи іншій пригоді шведам і дуже дивували їх своєю справністю. Тяжкий був шлях для мандрівників безлюдним степом, особливо для незвичлих шведів, що дуже терпіли від страшної спеки вдень, від холоду вночі, від браку доброї їжі, а головню, від безвіддя. Українці легше зносили труднощі подорожі, як більш призначені до тутешніх умовин; коли попадали в околиці, де бракувало дичини, різали і їли татарським способом коні, розкладали з висушеного кінського гною вогонь та готували на ньому їжу, а سراгу від пекельної спеки гасили розшуканими в густій траві ягодами дикого вишняка. Шведи ж, страждаючи від подорожі, старались, у чому можна, пристосовуватися до козаків, наподобювати їх, жадібно накидалися вони на показуваний козаками вишняк, квасними ягодами його заглушуючи спрагу.

Простуючи бездорожнім степом, утікачі зручно ухилялися від погоні, бо москалі, не знаючи прикмет степу, не попали на слід.

На 4-й день подорожі оголосив гетьман Мазепа, що перейшли вже більшу частину шляху між Дніпром і Богом; за його порадою король Карло XII послав наперед до турецького коменданта Очаківської фортеці висланців, щоб сповістити султанський уряд про прибуття шведів та просити байдаків для перевозу через р. Бог. По відході післанців простували втікачі далі, перейшли Ігул, дершу велику річку по Дніпрі, й зупинились на ніч за милку від Бога. Очаківський паша не дуже то охоче згодився перепустити збігців через Бог; щойно за 2,000 дукатів обцяв він приславити 5 суден з їжею на продаж шведам; на цих судах начебто могли шведи переправитися. Сам паша тим часом подав звістку про втікачів до сераскіра в Бендери.

Ранком 6 липня (ст. ст.) дійшли полтавські недобитки до Бога, що був у тому місці до 2-х верстов завширшки. На березі очікували їх турецькі купці, що привезли обцяний харч на судах. Шведи кинулися купувати всяку живність і, не знаючи турецької мови, платили стільки, скільки самі крамарі з їх кишень брали. Короля сповістили, що турки надсилають лише одного байдака для перевозу його самого, а всього війська без дозволу з Царгороду переправити не можуть. Король шведський покликався на ранішу обцянку сераскіра дати йому захист у Туреччині, та турки вперто стояли на своєму. Паша дозволив на персвіз лише короля з близькими йому людьми, а решті втікачів заборонив давати човни. Особливо тяжка ситуація при цьому була для українців; за них ніхто не клопотався, і вони залишались на призволяще. Балакали, що властиво, й шведів паша не пускає через українців — з помсти за їх раніші наскоки на Очаків. Та часу ждати далі вже не було. Козацькі стежі, що оглядали степ, донесли про наближення погоні. Волконський із 7,000 москалів, виправивши свою помилку й відшукавши слід утікачів, доганяв їх біля Богу. Минув день і ніч у великій тривозі. Ранком 8 липня кинулись шведи грабувати човни турецьких крамарів, захпили потім кілька човнів і почали перепливати річку. Козаки й запорожці перепливали вплав, держачись за хвості й гривни коней. Погоня наближалася. Москалі догнали втікачів якраз у час переправи їх через річку, тоді, як їх ще до 900 люду було на цім боці. Запорожці окопалися й рішучо готовились до бою, бо знали, що помилування їм не буде¹⁾. Наскочила нарешті погоня, й багато шведів москалі потопили та полонили; також із запорожців і козаків, кого лише захоплено, на місці повбивано. Врятувалися зо шведів лише ті, що, кинувшись у річку, в комишах пересиділи біду, а потім по відході москалів спокійно переправились на той бік Бога. Козаки врятувалися тим, що зараз же при наближенні погоні розсіялися по безпримітному степу, куди москалі не наслідилися ступити за ними в погоню. При переправі через Бог мало не сталося великої тяжкої негоди Мазепі: деякі з запорожців збурилися, хотіли захопити й видати москалям гетьмана, одначе їх намір було зведено нанівець²⁾.

¹⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“.

²⁾ Ibidem.

ШВЕЦЬКИЙ КОРОЛЬ КАРЛО XII.

Переправившись із такими труднощами через Бог, подалися далі втікачі через пустельний акерманський степ до Бендер, наражаючися знову на всі труднощі подорожі, недостачу води, харчів, втому й безсоння. Два дні простояли під Очаковим. Сераскір через посланця запрошував короля в Бендери. 1-го серпня (ст. ст.) прибули полтавські недобитки в Бендери. Тут довідалися, що цар Петро вже звертався до падишаха з проханням не приймати під захист гетьмана Мазепу й видати його цареві. Та падишах відмовив у цьому, покликуючись на музультманський закон, що каже давати захист усім тим, що його потребують. Цар також безустанно пропонував 600,000 талярів великому візиреві, щоб той сприяв видачі Мазепи. Звертався з пропозицією видати Мазепу й до короля Карла, коли хтів із ним помиритися за уступку королем шведських провінцій по Балтику. Король відкинув мир, особливо роздратувався за вимогу видати свого спільника гетьмана Мазепу.

У Бендерах хворість старого гетьмана після всіх пережитих негод і терпінь у дорозі, через постійний неспокій і побоювання за свою долю чимраз ступала далі. Гетьман не вставав уже з постелі й щодень упадав на силах. 22-го серпня 1709 року гетьман Мазепа вмер у шведському таборі біля Бендер¹⁾. Урочистий, пишний похоронний обряд відбувся в приходській церкві у Варниці; звідсіль тіло Мазепи відправлено було до Галицької монастирі св. Георгія поховано²⁾. В галицькому монастирі поховали Мазепу в цегляному склепі, збудованому по самій середині церкви. Над ним у підлозі церкви було покладено надгробну кам'яну плиту з написом і гербом Мазепи; на тому гербі між інших емблем був зроблений і одноголовий орел³⁾.

¹⁾ Подається ще дата смерті гетьмана Мазепи 18 березня 1710 р. за молдавськими джерелами майора Калгальнічано (В. Антонович: „Молдавські свѣдѣнія о мѣстѣ погребенія и могилѣ Мазепы“. Київ. Стар. 1885 г. VII. ст. 501—505). М. Костомарів і М. Грушевський — 22 серпня 1709 р.

²⁾ а) *ibidem*, б) Я. Єнсен: „Родина Войнаровських у Швеції“. Зап. Н. Т. Ш. т. 92, ст. 181.

³⁾ Шляхецький родовий герб гетьмана Мазепи, як відомо, в знаку „котва“, родової групи „корч“; одноголовий же чорний орел із хрестом на срібному полі в віддавна обласним гербом земель був. Чернігівського князівства. Можливо, що таке з'єднання гербів мазепинського родового з обласними князівськими мусіло б натякати на високий стан гетьмана Мазепи, як володаря незалежного князівства руського. Треба пам'ятати, що з проектом такого князівства для Мазепи носився ще у свій час цар Петро I. Також і Орлик у „Виводі прав України“ увесь час неухильно називає Мазепу князем, бажаючи тим підкреслити повну незалежність України ні від московського царя, ні від якого іншого державновладдя. Також в окремому пакті договору зо шведами доводить гетьман Орлик у „Виводі прав України“, що „Й. К. В. не моглиє ніколи присвоїти цей титул („князя України“—М. Б.) і герб („України“—М. Б.). Отже, очевидно, що державний герб України, якщо, можливо, не був ще вироблений, то принаймні проєктувався. Не маємо, на жаль, повного опису нагробника Мазепи з зазначенням усіх елементів складного герба на ньому; згадується лише герб чернігівський, про з'єднання якого з „котвою“ висловлена здогадка вище. В догадках далі можна припускати, що крім герба князівства чернігівського, у державний герб України входили ще й герби інших земель бувших українсько-руських князівств, що потім увійшли в склад гетьманщини. як це зазначено на урядовій „малоросійской печати“ для України. Печатка ця „даро-

Про останні хвилини гетьмана Мазепи нічого тепер не відомо. Непевні відомості з легенд подають, начеб гетьман Мазепа попав усі свої папери ¹⁾, боячись, щоб у лихий годині не постраждали через них його однодумці. Кружляли одночасно також і чутки про величезні скарби, заховані десь гетьманом ще в Україні ²⁾. Офіційні джерела вказують дійсно на великі суми грошей, як його персональні, так і військові багатства, залишені по смерті гетьмана. За ці гроші, головню за скарби військові, довгий час були гострі непорозуміння між А. Войнаровським, небожем і спадкоємцем Мазепи, та Пилипом Орликом, що наслідував гетьманську булаву. Навіть від вирішення цих грошових непорозумінь і суперечок між двома претендентами в значній мірі залежав і самий вибір того чи іншого з них гетьманом.

Андрій Войнаровський, яко небіж і улюбленець гетьмана Мазепи, мав по смерті гетьмана одідичити всі його багатства та скарби. Полкові козаки домагалися, щоб Войнаровський одержав заразом і гетьманську булаву, тому що в числі гетьманської спадщини були й значні військові суми, щось із 180,000 дукатів ³⁾. Король же Карло XII, яко протектор українського гетьмана й війська, з-за молодости Войнаровського бажав гетьманську булаву віддати старшому й досвідченішому Пилипові Орликові ⁴⁾. Запорожці також радше піддержували кандидатуру найближчого співробітника гетьмана Мазепи Орлика, ніж малознаного їм Войнаровського. Відбулася незадовго по смерті Мазепи козацька рада, і на ній під тиском переважної більшости запорожців і не без впливу, безумовно, короля, новим гетьманом України вибрано Пилипа Орлика.

По виборі нового гетьмана всі Мазепині скарби поділено. Деяку суму військових грошей та дещо з речей одержав Орлик, більша ж частина воєнного майна вкупі з персональною спадщиною Мазепи припала Войнаровському, частина ж грошей залишалася ще на боргу в короля, якому позичив Мазепа ще на початку еміграції їх 60,000 талярів ⁵⁾. Словом, із великих сум позички королеві, військових та приватних скарбів у сотні тисяч талярів, червінців і рикс-

нана" Петром I, отже певно, що витворена в часи Петра. На ній представлені герби земель бувших українсько-руських князівств: київського — архангел у блакитному полі, переяславського — срібна вежа у червоному полі, сіверського — золота стіна в червонім полі, чернігівського — згадений одноголовий орел; до цього доданий ще герб обласний стародубщини — зелений дуб у червонім полі. Згідно з правилами сфрагістики на великій урядовій печатці зазначається переважно державний герб. Отже можливе припущення, що й „малорос. печатка" петровських і дальших часів повторювала державний герб України, витворений за часів Мазепи. Повний докладний опис гербів і геральдичних знаків на надгробникові Мазепи дуже б полегшив пошукування у цім напрямі.

¹⁾ Автор „Історії Русів", хоч і не з великою симпатією відносить взагалі до особи Мазепи, проте хвалить його за спалення ним таємних паперів. (Т. Полетика: „Історія Русів").

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці".

³⁾ Н. Молчановскій: „Нѣсколько данных о смерти и наследствѣ Мазепы". Киевск. Старина 1903 г. Январь. Ст. 91.

⁴⁾ ibidem.

⁵⁾ ibidem.

далерів можна судити, що маєткова спадщина Мазепи дійсно була велика.

Друга, менш приємна спадщина по небіжчикові Мазепі була гетьманська булава, уряд і провід над еміграцією. Крім двох, названих уже кандидатів А. Войнаровського й Пилипа Орлика, претендував ще на булаву й прилуцький полковник Горленко, також своєю гетьмана Мазепи по жінці¹⁾. Козаки, як було сказано, спочатку бажали собі гетьманом Войнаровського, та коли довідалися, що Войнаровський сам старається уникнути гетьманства й більш цікавиться залишеними Мазепою скарбами, схилились до вибору на гетьмана Орлика, тим більш, що й король і запорожці, зрештою, рішуче стали підтримувати Орликову кандидатуру. Таким чином, гетьманська булава дісталась Пилипові Орликові майже проти його волі, як не раз він сам скаржить на це в своїх листах²⁾.

Новообраний гетьман Пилип Орлик 5-го квітня 1710 р. зложив у Бендерах присягу на гетьманський уряд³⁾. 10-го травня того ж року⁴⁾ вибір на гетьманство Орлика був затверджений королем шведським; у дипломі, виданому при тій нагоді запорожцям, король вихваляє вірність і мужність Орлика й рівночасно урочисто обіцяє доти не складати зброї проти московського царя, доти боронити цілості границь України й боротися із спільними ворогами, доки український народ не здобуде давнішої волі.

При виборі Орлика гетьманом були уложені й ті знамениті статті, які лягли в основу нової конституції, що точно розмежувала права гетьмана, старшини й козацтва. В цій умові гетьмана з військом, старшиною й запорожцями висловлено, що попередні гетьмани запорозькі перебільшували свою владу, надавали їй характеру самодержавності й тим ламали стародавній лад, права й вольності військові.

Тепер же генеральна старшина й кошовий війська запорозького встановлюють розпорядки, що на них повинні зважати й новообраний гетьман і його наступники. Головні постанови цих статтів⁵⁾ зводяться до того, що гетьман повинен піклуватись, опікуватись й захищати віру християнську-православну й не вкоріняти ані таємно, ані одверто ніякої інакшої віри, особливо „зловір'я жидівського“. Одночасно повинен дбати гетьман про поширення освіти поміж вільними синами України. Далі — Україна із західнім кордоном по р. Случі, визначеним ще гетьманом Хмельницьким, назавжди повинна вважатись за самостійну державу під протекторатом короля шведського Карла XII та його наступників; шведські ж королі будуть обороняти права, вольності та кордони України. При замирінню шведів із москалями мусить Москва повернути всіх полонених українців та відшкодувати втрати, завдані українцям московським військом.

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

³⁾ Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна. Львів 1924.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ „Конституція П. Орлика“. (Чтенія Имп. Общ. исторіи и древностей. I. 1859).

У внутрішніх державних справах проєктовано в цій конституції такі пакти й постанови, що обмежують собою значно владу особи гетьмана та дають початки вже чисто парламентарного устрою в Україні представництвом широких демократичних верств в уряді. Укладається лад головного, зверхнього уряду: при особі гетьмана постійно мають бути дорадчиками генеральні старшини й полковники, до того, з кожного полку в склад такої колегії вибиратиметься ще по одному козакові. Це мусіло б складати тіснішу Раду при особі гетьмана; і без загальної волі такої Ради гетьман не матиме права власної волі щось починати, рішати чи чинити в справі державній. Крім цієї меншої Ради для рішення найважливіших державних справ встановлює конституція ширшу Генеральну Раду, або народній з'їзд. Такі Генеральні Ради мають збиратися тричі річно — на Різдво, Великдень і Покрову в гетьманській резиденції. На цих Генеральних Радах мусять бути генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною й сотниками, вибрані від полків козаки „генеральні совітники“, а також висланці від запорозького війська; цих послів мають запорожці посилати по гетьманському ордонансу на призначений час. Право цих вибраних є критикувати діяльність гетьмана, писати в його працю корективи, і він не повинен за це ображатись; одночасно всі послі мусять шанувати свого гетьмана, як свого старшого начальника. Покладається, що всі посади урядові в державі, чи то військові, чи адміністративні, мусять бути вибрані. Всякого роду злочинців має судити генеральний суд, а гетьман із своєї волі нікого не має права карати. Ні гетьман, ні козацька старшина не має права наряджувати на роботи козаків і людей посполитих, що не належать до їх урядів.

Для впорядкування державних військових скарбів відновлюється колишня посада генерального підскарбія; він має керувати млинами й усякого роду статтями, що належать до уряду військового. Полковими доходами мають відати вибрані полкові підскарбії. Касуються всякі посесії і стації для вдержування охочекомонних, компанійських та сердюцьких полків, що були тягарем для суспільства.

При складенню статтів конституції особливо дбалось про задоволення інтересів Запоріжжя, очевидно, під тиском переважної чисельно більшости запорожців на еміграції. По закінченні війни мусів би був подбати гетьман, щоб покасовано було фортеці, побудовані московським урядом на запорозьких землях. Місто Трехтемирів по шпиталем для немічних, старих і покалічених козаків із перевозом на Дніпрі мав би відійти до Запорізької Січі; міста Переволочна, Келеберда й млини по річці Ворсклі мали зостатися в руках нижнього війська; Дніпро з усіма рибними промислами на всьому протязі від Переволочної до Очакова мав би належати виключно до запорозького війська.

Ці всі статті конституції, як і присяга гетьмана Орлика, були також затвержені шведським королем Карлом XII, яко протектором українців.

Так перші українські політично-воєнні емігранти, намагаючись у недавній фізичній боротьбі здобути зовнішню незалежність для

своєї батьківщини, і на вигнанні в чужині намагалися упорядкувати її внутрішні державні справи. Обмежуючи в багатьох пунктах владу свого гетьмана й втягаючи до державних інтересів широкі кола народньої демократії, думали емігранти справу визволення України зробити справою загальною, широко-народньою.

І новий гетьман Орлик, у відміну від свого попередника гетьмана Мазепи, розумів, що час і обставини вимагають поставлення справи визволення батьківщини в усю широту; розумів, що у великій національній боротьбі він сам, яко голова й провідник руху, має бути все ж лише виконавцем і виразником тих ідей і прагнень, що їх висловлюються найсвідомішими національно верствами українського народу.

РИСУНОК ПРОФ. М. БИТИНСЬКОГО.

II.

Збройна чинність української еміграції.

З перших же часів перебування на еміграції надіялись Мазепинці на скорий поворот до батьківщини; вигнання своє з України і притулок у чужині, в Туреччині, вважали за тимчасові, як переходовий етап у напруженій, затяжній боротьбі за волю. Увесь час жили українські емігранти живими надіями, що введовзі, за допомогою чужої сили, знов збройно виступлять вони на боротьбу з Московщиною й звільнять рідні землі від ворожого посідання. Найбільше надії покладалось еміграцією на Туреччину, що весь час перебувала в несприятливих відносинах із Москвою. Вірилося, що король шведський Карло XII докладе всіх старань, щоб підняти турків на війну з московським царем, і тоді в новій воєнній завірюсі оддасться й емігрантам повернутися в Україну та відновити боротьбу. Надії ці української еміграції найбільш піддержував король Карло XII; він зносився енергійно з турками, відштовхував їх на війну, сармалів і хана кримського допомагати козакам; та через зміни, що відбувалися тоді в царгородським дворі, справа воєнного походу весь час гальмувалася. Турки з походом вагалися й навіть не видавали обіцяних запорожцям грошей, і щойно восени привезено до короля цю допомогу; король тоді закликав запорожців одержати гроші. Справа з утягненням турків у війну проти Московщини з цього часу налагоджувалась і поступала. Восени 1710 року вироблено було проєкт інтервенційного пляну. Згідно з цим пляном мусів би був гетьман Орлик вкупі з запорожцями й за допомогою кримського хана рушити в Україну; Орлик із кримським ханом уложив і відповідну умову.

Хан брав на себе обов'язок заховувати єднання з військом українським—козацьким і запорозьким так, як давніше було уложено єднання між гетьманом Богданом Хмельницьким і ханом Іслям-Гіреєм. Татари зрікалися всяких претензій щодо панування над українськими землями й козаками; татари з наказу турків мусіли лише допомагати українцям у війні за визволення з-під Москви. В час воєнного походу рішучо мав заборонити хан татарам брати ясир з українських околиць та руйнувати церкви.

Емігранти задавалися при цім думкою визволити з-під влади Москви разом із Гетьманщиною й Слобідську Україну й прилучити її до Гетьманщини; у випадку ж невдачі з цим, принаймні, дати мо-

жливість слобідським українцям виселитись до Гетьманщини. Планувалося також розпочати діло одразу на правому й на лівому березі Дніпра.

Після складення цих умов Отоманська Порта оголосила війну московському цареві, й Орлик із запорозцями та в союзі з татарськими ордами — Білогородською й Буджацькою, на чолі з синам кримського хана, — рушив у Правобережну Україну; з Орликом ішли ще ватаги поляків, прихильників короля Станіслава Лещинського, що служили при шведському королеві. Сам хан кримський зо стотисячною татарською армією рушив на московські володіння, сумежні з Україною.

Не встановлено ще докладно, яку саме бойову силу з емігрантів—козаків і запорожців — посідав Орлик на початку походу. Григор Орлик, син гетьмана, пізніш зазначає, що кількість козаків із Орликом при вступі в Правобережну Україну, була в 60,000¹⁾. Викликає великий сумнів, щоб дійсно козацько-запорозька армія могла складатися з таких великих сил, з огляду на невелику порівнюючи кількість військових емігрантів-українців. Скорше можна припустити, що цих 60,000 складали загальну збірну армію під командою гетьмана Орлика й сина кримського хана. В число цих збройних сил входила напевно й невелика кількість українців-емігрантів і польські військові відділи. Головна ж сила Орликового війська, треба думати, складалася з татар. Якщо взяти на увагу невеликість цих татарських орд — Буджацької й Білогородської — та що й сам хан кримський виступив лише зо 100,000-ним корпусом, то кількість загальної інтервенційної збройної сили, веденої гетьманом Орликом, уявляється правдоподібною. В акті шведського державного архіву зазначено, що гетьман Орлик вступив в Україну з армією в 6,000 людей²⁾. Пізніш по невдалому поході в Україну сам гетьман Орлик у листі до шведського короля згадує, що в Україні в нього було більш, як 16,000 козаків війська запорозького, окрім козаків і міщан правобережних полків³⁾. Ця цифра в 16,000, очевидно, складалася з тих козаків і запорожців, що приєдналися до основного еміграційного українського війська вже в Україні; самих же емігрантів запорозьких і козацьких, безумовно, виступило з Орликом менше.

Наперед свого війська вислав Орлик гетьманські універсали до українців по обидва боки Дніпра, закликаючи їх повстати проти московського уряду. Послав також Орлик листа й до гетьмана Скоропадського з закликом повстати з ним заодно проти Москви, спорудити в Україні вільну, ні від кого незалежну Річ Посполиту, зазначаючи, що інакше попаде вітчизна в таку неволю й руїну, що

¹⁾ Григор Орлик у „Мемуарі до Й. В. Короля Франції й Навари“ від 12.II. 1741 р. пише: „З початку 1711 р., коли Порта оголосила війну цареві, мій батько поновив старий договір вічного союзу між козацькою нацією й татарами... Згідно з цим договором їх армії під командуванням ханського сина й мого батька (кількість козаків було 60,000) вступили в Правобережну Україну, тоді узурповану царем“...

²⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“. II. Акт шведського державного архіву. Стара Україна. Львів 1924 р.

³⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

ЦАР ПЕТРО I.

майбутні покоління жаяхатимуться, пригадуючи долю своїх предків. Запевняв при цьому гетьман Орлик, що не має він своїх власних інтересів у цій справі, що — „якщо вас — писав Орлик до Скоропадського — зупиняє знак, який я ношу тепер, то будьте певні, що я на користь загального добробуту передам його вам, як старшому“¹⁾. Орлик переконував гетьмана Скоропадського, щоб той не вірив, начебто Порта Отоманська хоче панувати над Україною, запевняв, що Порта, король шведський і хан кримський уже вмовились між собою, щоб Україна ні від кого не була залежною васальною, але навіки стала державою самостійною, вільною.

Та цей гарячий Орликів заклик не зробив відповідного враження на Скоропадського, вірного Москві. Гетьман Скоропадський вислав проти Орлика на правий беріг Дніпра військо на чолі з ген. осавулом Бутовичем; сам же Скоропадський із генералом Бутурліним пішов на зустріч ханові. Мало поділяли численні універсали гетьмана Орлика й на населення Лівобережжя зо зрозумілої причини страху перед повторенням недавно ще пережитого терору Москви.

Інше враження зробили Орликові універсали на Правобережжі. Міщани Канева, Черкас, Мошнів та мешканці інших міст, також козаки полків корсунського, гуманського та білоцерківського, з радістю вітали Орликові заклики до боротьби з Москвою, що дала вже відчутти українцям свою тяжку руку й на Правобережжі. Правобережжя більше піддалося впливові Орликових закликів. Міщани й козаки м. Києва також не залишилися байдужі до Орликових універсалів та до акції емігрантів: вони мали велику охоту піддержати Мазепинців у їхній боротьбі з Москвою. Взагалі в усій Правобережній Україні похід еміграції учинив великий розрух і підніс надії на визволення. Син полковника богуславського, прибувши до Києва, сповідав, що мешканці рвуться до Орлика²⁾.

Похід еміграції в Україну започаткувався бойовими успіхами. Ген. осавула Бутовича, висланого проти Орлика, було розгромлено, а його самого полонено. Справа еміграції стала певнішою й пішла була далі ще ліпше. Після перемоги над військом гетьмана Скоропадського пошана до сили емігрантів в українців збільшилась: насамперед Правобережжя ще більш підбадьорилось і цілими масами приставало до Орлика; міста піддавались йому одно за другим без бою. Военна міць Орлика під час походу в Україну значно збільшилась³⁾. Під заряд гетьмана Орлика піддалися полки — чигиринський, гуманський, тарговицький, корсунський, калницький, богуславський, канівський і кілька сотень полку білоцерківського. З цього видно, який великий успіх мав гетьман Орлик в Україні в початках походу. Московські залоги уступали з України чим далі, і скоро

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ *Ibidem*.

³⁾ Гетьманів син Григорій Орлик пізніше в мемуарах до французького короля зазначив, що в час походу Орлика в Україну первісні сили його збільшилися на 50,000 чоловіка. (Іл. Боршак: „Орлікіяна“. Мемуар для Й. В. Короля Франції й Навари“. Хліб. Укр. 1922 р., кн. IV, ст. 369).

в руках царських залишилась одна Біла Церква та деякі містечка білоцерківського полку.

Орликові війська, звільнивши Правобережжя від московських залог і від козаків гетьмана Скоропадського, обложили Білу Церкву. При цій облозі головню помітні своєю чинністю татари й січовики з кошовим Гордієнком на чолі. Запорожці чинили дуже енергійно; вони встигли вже були забрати нижчий город, побудувати там шанці й готовились до здобуття замку у верхньому городі. Замок боронили москалі під командою бригадира Анненкова з білгородськими козаками. Та несподівано щастя успіху почало відвертатись від емігрантів. Обложеним у Білій Церкві вдалося зробити вилазку вночі, напасти на запорозький табор і вибити їх із нижнього городу. Орлик примушений був відтягнути свої відділи від обложеного міста.

Після відступу з-під Білої Церкви в гетьманових Орликових військах почалось велике безладдя. Поляки в команді Галецького, що були у війську козацькому, відійшли самовільно на Полісся. Найбільше ж біди натворили татари. Вони також покинули Орлика й розсипались загонами по Україні за ясирем. Через таку зраду татар примушений був Орлик відійти на швидку за своїми козацькими військами аж за Дністер. Власне, ця зрада завжди непевних диких і свавільних татар увесь інтервенційний похід гетьмана Орлика звела до страшної катастрофи. Татари своїм союзом і допомогою завели цілком у надіях українську еміграцію; своєю зрадою й нечуванним пљондруванням України вони не лише спричинились до повного відвороту еміграційних сил знов за межі рідної землі, а й залишили по собі нову страшну руїну в Україні та прищепили навіки сумну славу до всього походу.

Син кримського хана, що був на чолі татарських орд в Орликовій армії, несподівано залишив Орлика й подався до Богу. Гетьман Орлик кинувся за ним, просив, благав спинитися, чи бодай залишити йому частину татар, принаймні, хоч 10,000; ханський син Султан начеб обіцяв, але слова свого не додержав. Мурзи й інші татарські ватажки, не зважаючи на умову з ханом, розпустили свої чамбули по всій Правобережній Україні й почали пљондрувати. Орлик у пізнішому листі до шведського короля¹⁾ всю вину в невдачі походу складав на татар та описував, „яких жорстокостей, про які й не чули під місяцем“, допустились татари в Україні. Вони палили й усяким чином сквернили церкви, глумилися над образами, топтали св. дари, насилували дівчат-підлітків, мордували чоловіків та жінок, яких поперед мечем, вогнем та грабуванням позбавили вже всього добра. Страшний образ руїни змалював Орлик у цьому листі; він каже — „на всьому обшарі від Дністра до Росі вони (татари—М. Б.) нахапали кілька тисяч духовних, мирян, козаків, посполитих, жінок і дітей і погнали у свої білогородські, буджацькі й ногайські житла; вогнем і мечем спустошили весь край від Росі до Тетерева та до Дніпра; у полках білоцерківським та канівським знищили міста й мі-

¹⁾ З листа гет. Орлика до шведського короля. (М. Костомарів: „Мазепи й Мазепинці“.

стечка, а немовлят, що були неспосібні, як ясир, кидали у воду або розрубували пополювині¹⁾. Найяскравішим зразком дикости й нестриманости союзників-татар з'являються нелюдські вчинки Дзяун-бея, татарського ватажка, що розпоношився зо своїм відділом у с. Германівці. Не зважаючи на охоронні грамоти гетьмана Орлика, київського воєводи, а то навіть і самого хана чи Султана, татари чинили в цьому містечку такі звірства над населенням, що, як пише сам Орлик, — „трудно пером описати їх“. Дзяун-бей упросився в Германівку, як приятель, та спалив потім місто зо всіма церквами, більш, як 5,000 мешканців сусідних сел, що шукали в місті захисту, погнав у ясир, дівчат насилували й потім кидали в огонь. Мало не 50 немовлят було відірвано від матерніх грудей і кинуто в огонь, або роздерто, або розбито об мур. Ніхто з татар не узглядував жадних заходів українців, навіть самого гетьмана Орлика, що старався припинити бузувірство. На Орликові закиди й на вимогу його припинити погром України, візир султанський не лише не допоміг, а навпаки, заявив, що татарам дозволено на попіл повернути міста, містечка й села та брати ясир на обшарі від Росі до Тетерева й Дніпра через те, що цей край—у сусідстві з Києвом і Білою Церквою, значить, в такій же мірі є ворожий татарам, як і ті міста.

Коли татари з-під Білої Церкви розсипалися загонами й почали нищити землі на Правобережжі, українці з цих місць, що пристали були до Орликового війська, почали покидати гетьмана й розбігатись. Орлик пише, що татари, як бігли назад, розсипалися були по трьох полках — калницькому, гуманському й торговицькому, а трохи по брацлавському й корсунському та вчинили також і тут руйнацію неповинного народу. Все було зруйновано, пограбовано, спалено, народ загнано в неволю і „тільки одно місто Гумань—як каже Орлик—зо своїми околицями лишилося плакати по біді, яка скоїлась на Україні“²⁾. Велика ще недавно воєнна Орликова потуга через зраду татар умент розтанула. Ледве чи й 3,000 козаків³⁾ зосталося при Орликові з тих, що до нього недавно пристали. „Не тільки міщани, але й козаки — пише Орлик, — що в цих полках мали свої хати та родини, як довідалися про ворожі вчинки татар, розійшлися від мене, плачуть по втраті своїх родин, братів та приятелів“⁴⁾. Так закінчилася крахом воєнна акція гетьмана Орлика в Правобережній Україні.

На лівому березі Дніпра другій інтервенційній армії на чолі з ханом кримським також не поталанило. Хан, щоправда, рушивши на Слобожанщину, також спочатку мав успіх. Українське населення прихилилося до татар; хан узяв місто Сергіївське. Московська залога не мала сили боротися проти татарської сили; мешканці Сергіївського піддалися татарам і видали їм у неволю москалів. По опануванню цього пограничного міста ханська орда вступила в Слобідську Україну. Та все ж хан не наважувався йти в самий осере-

1) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

2) *ibidem*.

3) *ibidem*.

4) *ibidem*.

док Гетьманщини, а довгий час товкся з ордою біля містечок і слобід, що були на пограниччю з володіннями татар. А потім, не осігнувши якихсь значних воєнних наслідків зо свого виступу, хан несподівано повернув із ордою назад. По відвороті хана знову запанував жорстокий московський терор на пограниччі Слобожанщини з татарами; москалі мстилися над українським населенням за ворожі виступи проти них і за прихильність до хана.

Тих із слобожан, що масами приставали до татар, хан відправив був до міста Вольного, щоб потім розселити їх на порожніх степах кримських володінь. За ордою татарською в час її відвороту погнався подковий суддя полтавський Петро Кованько; він відбив від татар українців та пригнав їх до Полтави; тут над збігцями учинено було сувору езекуцію. За те, що захоплені Кованьком у татар слобожани хотіли оружно відбиватись від козацької погоні, їх „за зраду цареві“ та за те, що насмілилися піднести зброю „на воїнів царських“¹⁾, жорстоко покарано. Десятого з полонених по жеребку засуджено на кару смерти, а решту, зібравши всіх із їх родинами, відправлено до Москви, щоб згодом звідтіть розіслати на заслання. Те саме було учинено й із мешканцями міста Сергіївського, що піддалось було татарам.

Отже, зрада татар звела нанівець усі початкові успіхи, усі надії еміграції української при інтервенції в Україну, а сама Україна, особливо Правобережжя, розплатилась за свою співучасть у поході емігрантів страшною руїною краю й полонем людей.

Орлик, як видно з його листа до шведського короля²⁾, тяжко дратувався невдачею й ізрадою татар. Найбільш боліла його доля неповинного люду, загнаного татарами в неволю. Засилаючи свого листа до Карла XII, гетьман просив короля прийняти до серця плач нещасної України й клопотати у падишаха за якусь покуту татарам за біду, наведену на Україну, та визволити ясир, загнаний із краю. Король виконав Орликове прохання. 31-го липня 1711 р. видав падишах наказа до бендерського сераскіра паші знайти, зібрати й передати Орликові всіх невільників українських, яких буде зібрано з території, підвладної паші і яких було взято татарами у минулий недавній їх похід в Україну.

* * *

Гетьман Орлик із емігрантами—запорожцями й козаками—знову по невдалому поході відступив у турецькі володіння.

Незабаром знову по намові шведського короля Карла XII турецький султан Ахмед III оголосив війну цареві Петрові I, і з великими бойовими силами рушив на Московщину. Та війна для царя випадала начеб щасливою напочатку. Московському війську вдалося відтиснути турків аж на їх власний терен і там провадити далі воєнні операції. Дедалі цар Петро, захоплений удачею, необачно загнався зо своїм військом на р. Прут. На цьому місці щастя воєнне

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ *ibidem*.

ного зрадило. В липні 1711 року відбулося знане в історії „Прутське діло“. Військо московське на Пруті було оточене величезними масами турецького війська, і цар попав у безвихідне становище.

Між турецькими військами, що обложили на Пруті москалів, були й козацькі та запорозькі відділи ¹⁾. Таким чином українська еміграція в слушний час ще раз активно й збройно виступила на боротьбу з Москвою, на цей раз уже з новими союзниками—турками. І знав в українській еміграції піднеслися й оживилися надії на краще майбутнє. Велика могутня музульманська сила, що підпирала їх, готова була доконати свого останнього успіху в змаганні з ворожою Москвою; цар Петро, обложений на Пруті, здавалося, був уже в турецьких руках; козаки стояли вже близько своєї мети — зламати останній опір Московщини у великому ділі свого визволення. Здавалося, що невдача інтервенційного першого походу в Україну мала нарешті винагородитися зламанням московської сили над Прутом. Та й на цей раз надії завели емігрантів.

Турецький великий візир не довів до полону московського царя. Московську справу врятували на цей раз гроші й обіцянки грошей, які у турецьких вельмож завжди були у своїй ціні понад усе. За гроші великий візир заздалегідь подав згоду помиритися з царем на всяких умовах, які йому побіджений цар запропонував.

Гетьман Орлик сподівався, що через безвихідне становище царя можна буде запропонувати йому (і він на це пристане) вигідні умови щодо України: — цар мусить зректись всяких прав на Україну. Та підкуплений візир випустив царя з військом на досить легких ²⁾, хоч і не почесних для царя, умовах. Українську справу згадано в цих умовах дуже неясними словами; й одна і друга сторона потім тлумачили ці слова по-своєму. Згідно з умовою між москалями й турками, цар брав на себе обов'язок не вмішуватись ані в справи Польщі, ані в справи козаків і не турбувати їх ³⁾. Українські емігранти тлумачили, що на основі такої умови Москва мусить уступитися з України по обох боках Дніпра; московський же уряд доводив, що такі слова умови не накладають йому цього обов'язку.

Так закінчилася збройна боротьба проти Москви першої української еміграції. По полтавському розгромі Мазепинці спромоглися ще двічі виступити збройно, спочатку в союзі з татарами, а потім із турками. Збройна боротьба ця проти Москви українською еміграцією розпочалась невдалим походом в Україну, і завершилася також невдалим і неясним для українців Прутським миром.

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

Про це згадує також і Григорій Орлик у своєму мемуарі до французького короля. Він пише: „Відомо, як великий візир, не без допомоги армії козацької, оточив царя зо всіма силами“... (Мемуар до Фр. кор. Хліб. Укр. 1922-3, кн. IV, ст. 369).

²⁾ М. Грушевський: „Ілюстр. історія України“. Відень 1921, ст. 385).

³⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

III.

Політична діяльність української еміграції.

По Прутському замиренню Мазепинці починають енергійно працювати на розрив між Туреччиною й Московщиною. Хоч як неясно було формульовано ту Прутську згоду, хоч як кожний по-своєму—москалі й турки—могли тлумачити її пакти у власних інтересах, для еміграції одно було ясно — найбільш пошкодженою є справа визволення України. Лівобережжя фактично залишилося на ласку й неласку Москви; та й із віддачею Правобережжя цар не поспішався. А головне, Прутська умова усувала Мазепинців від політичної діяльності на рідній землі, позбавляла їх можливості впливати на розвиток визвольної акції, вести в ній провід, що для Мазепинців було головним завданням. Примушені й після замирення турків із москалями перебувати на чужині Мазепинці, відірвані від рідного терену батьківщини, позбавлялися можливості розвивати, поширювати, поглиблювати в гущах українського народу ідею незалежної суверенної української держави, що відтепер стає головним, ясно усвідомленим завданням української еміграції. Українській еміграції насамперед необхідно було справу українську зрушити з мертвої точки, на яку заганяв її Прутський мир, викликати знову воєнну завірюху і в її бурі з'явитися знов в Україні активними чинниками великого діла низволення, або розбурхати, принаймні, заінтересованість у своїй справі інших держав, поставити цю справу живою на кону європейських політичних дій і тим утоптати певний шлях для досягнення в слушній час своєї остаточної мети.

Опираючись на неясність умови Прутської щодо України, Орлик намагався свою власну інтерпретацію відповідних пунктів нав'язати й турками, а цим самим викликати їх знову на непорозуміння з Москвою й на війну. Тому вже в грудні 1711 р. від імени гетьмана Орлика й козацтва до султанської столиці виряджено було посланців, що мали завданням подвинути на нову війну турків. Посланцями вибрано людей із значної старшини—полковника прилуцького Дмитра Горленка, генер. суддю Кліма Довголенка, генер. писаря Івана Максимовича, ген. осавула Грицька Герцика та репрезентанта Запорізької Січі й низового козацтва кошового Костя Гордієнка. В інструкції, наданій посланцям від гетьмана Орлика в місті Бабі, наказується, головним чином, висвітлити туркам і приєднати їх до емігрантської думки, що Прутська умова покляла на москалів обов'я-

зок звільнити від окупації Україну обабіч Дніпра. Це був головний, центральний пункт інструкції посланцям; цим пактом надіявся Орлик викликати непорозуміння між Царгородом і Москвою. Загалом же, гетьманова інструкція посланцям до Царгороду була обширна й докладно та ясно подавала їм програму виступу на султанському дворі. Дякуючи спочатку, згідно з інструкцією, Сіятельній Порті від імені війська запорозького і від усієї України за допомогу у визвольній війні від пекельного московського ярма, домагаючись далі відповідних заряджень Царгороду про виведення москалями з України своїх військ, віддачу фортецій, повернення всіх полонених і заручників та відшкодування всіх втрат, понесених українцями у минулу війну, — мусіли посланці козацькі найбільш налягати на втлумачення й прищеплення туркам думки про свободу й незалежність усієї української території.

„На москаля, — сказано в інструкції — котрого примушено зрестися Україні навкі, нехай буде покладено обов'язок вивести за наші кордони його військову силу... Нехай буде зазначено, що Україна з обох боків Дніпра з усім військом запорозьким і з усім народом українським на вічні часи признається незалежною від усякого околичного панування. Хоч козаки бажать і надалі бути у братерстві й у приятельськім єднанні з державою кримського хана, але ніхто, з якого б не було приводу, не може жадати васального панування над Україною, а тим більше брати податки з народу українського. Ніхто не може зайняти фортець, які видає військо московське, ні будувати на українській землі другі“¹⁾.

Далі в інструкції ще докладніш розвивається думка, що Україна не лише від московської, а й ні від якої іншої держави залежною бути не хоче, що вона з Кримом і Портою бажає жити в добросусідських відносинах, як то зазначено в попередніх умовах із ними, що в усіх внутрішніх справах вона керуватиметься виключно власною волею, що ані Крим, ані сама Порта не може претендувати на панування над нею, що козаки знаходяться від протекторатом короля шведського, і це лише може сприяти до приязні між Туреччиною й Швецією у спільній боротьбі їх з Московщиною.

Акцію української еміграції енергійно піддержували хан кримський і посол французький при турецькому дворі; це, власне, через те, що вони підірали шведського короля Карла XII й скіяли Туреччину до ворожих виступів проти московського царя ще восени 1711 року.

У турецькому Дивані повстали знов вагання; козацькі послі, здавалося, стояли на дорозі до успіху; вони підрочували турків на удачу у війні з царем Петром і запевняли, що вся Україна готова знову повстати проти Московщини. Сам султан Ахмед III прихилився до війни з царем Петром і приймав козацьку справу особливо близько до серця. Начебто ще восени 1711 р. султан, бувши незадоволений, що москалі не виконують умови й не виводять своїх військ із теренів України, говорив, що не погодиться з царем, поки не відніме в нього всієї землі козацької. І тепер мали емігранти українські в султана найбільшу піддержку. Та проте більшість високих дер-

¹⁾ Цитовано за М. Костомаровим (М. К. Мазепа й Мазепинці).

КОРОЛЬ СТАНИСЛАВ ЛЕЩИНСЬКИЙ.

жавних достойників турецьких, як великий муфтії, а головню бувший і новий великі візирі, ставились рішуче проти війни. Особливо великий вплив у справі замирення з Москвою мав тогочасний великий візир, що властиво заправляв усією тодішньою політикою Туреччини. Обдарований московським золотом¹⁾, він прихилився до згоди з Московщиною за посередництвом посланців англійського й голяндського, що держали тоді руку москалів. Отже, зрештою, Диван ухвалив таку згоду з Москвою. У згоді цій прийнято московську інтерпретацію пунктів, дотичних України— цар мусить уступитися з військом із Правобережної України, окрім Києва й Запорозької Січі; Україна ж Лівобережна залишається під Москвою. Найбільш допомогло цареві при осягненню ним згоди з турками те, що він ще року 1710 очистив і віддав їм Озів та скопав фортецю в Таганрозі, чого давно домагався султан. Це, очевидно, побіч грошей, вдалося висунути московським політикам на перший плян і висвітлити, як особливо приязнь царя до властиво турецьких інтересів. Нову згоду зложено у квітні 1712 року.

Згода Туреччини з Московщиною дуже розтурбувала козаків-емігрантів, бо нею гасилась і розвіювалась їх надія на визволення батьківщини. Мазепинці відтепер остаточно позбавлялись можливости вирвати з-під московської руки Лівобережжя; у майбутньому залишався їм сякий-такий захист лише у трьох полках Правобережжя, та й то ще поки зайнятих московським військом.

Гетьман Орлик відкликнувся на цю згоду листом до великого візиря й доводив, що Україна не може існувати без Києва, а Київ без України, що Київ має для всього українського народу значення святого міста, як місця, де прийнято християнську віру, де заснувався центр просвіти української молоді; намагався довести, що Київ потрібно залишити під гетьманським урядом, бо інакше москалі, командуючи Києвом, командуватимуть і всією Україною.

„Від Правобережної України — писав Орлик — москаль уже давно відцурався, залишаючи її пустелею, і якщо цю пустелю тепер віддається козкам, а ціле залюднене Лівобережжя залишається під Москвою, то це не є визволення“²⁾.

Згадує гетьман Орлик, що не лише всі його попередники з військом запорозьким намагались визволити з-під кормиги московської лівобережну Україну, що ближче лежить до Московщини, а й сам гетьман Мазепа сполучив зброю війська запорозького зо зброєю короля шведського й віддався з ним під протекцію Порти не через що інше, як на те, щоб побачити незалежною всю Україну³⁾. Орлик благав візиря, з усієї сили пильнувати, щоб Порта задля слави свого імені та для власного свого забезпечення допомогла визволити з-під московської держави Україну всю, з обох боків Дніпра з її головним містом Києвом.

Та вже ніякі заходи емігрантів—ані прохання гетьмана Орлика

¹⁾ М. Грушевський відмічає, що підкуп великого візиря коштував москалям 100,000 червінців. (Ілюстр. історія України. Відень 1921).

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ ibidem.

ані діяльність висланців козацьких у Царгороді не могли вплинути на зрушення згоди між Туреччиною й Московщиною. Зручність дипломатів московських при Дивані, особливо підкупливе золото царя, вплинули на турків переконливіше, ніж аргументи й прохання емігрантів українських. Дві державі замирилися, пильнуючи переважно своїх інтересів, залишаючи без уваги справедливі домагання обездоленої української еміграції.

Щоправда, і ця нова умова згоди й надалі засадничо порушувалася москалями; цар Петро продовжував насильне переселювання українського люду з правого берега Дніпра на лівий; близько чотирьох роки, від 1711 починаючи, переганяли московські салдати українське населення за Дніпро й щойно з кінцем 1714 р. віддали полякам Білу Церкву та подалися за Дніпро. Та все ж емігранти були вже безсилі викликати нове серйозне загострення відносин між Царгородом і Москвою.

Однак, не зважаючи на занадто скрутну політичну ситуацію, українські емігранти не залишають цілковито своїх надій; дедалі напружують усі свої сили, щоб справа визволення України не заглухла ані на рідних теренах, ані на міжнародньому форумі. Гетьман Орлик бере на свої плечі тяжке завдання висунути справу України та її правні домагання на європейській політичній кін, вживає всіх можливих в умовах еміграції заходів, щоб здобути для України прихильну й опію політичного світу, маючи на увазі, головним чином, спростувати закиди московської дипломатії в бажанні українських емігрантів - Мазепинців нашкодити інтересам християнського світу. Орлик старається вяснити європейським державам, що справа визволення України та її усамостійнення є для них не тільки нешкідливою, а навіть корисною.

Зараз же по уложенню згоди між Туреччиною й Московщиною гетьман Орлик пише 4 квітня 1712 р. „Маніфест до європейських урядів“.

„Во ім'я Отця і Сина і св. Духа — голосить той маніфест — володарі, ревниві до своєї репутації й слави, підвержені більш, ніж інші люди, взору й осудженню суспільства, тим самим вважають себе відповідальними перед цим самим суспільством за своє поведження й свої демарші. Хоч з другого боку, лише Господу Богу вони здають справу за свої вчинки. В цьому розумінню ми вважали за необхідне поінформувати королів, князів, республіки й інші християнські держави відносно мотивів, які привели нас в Оттоманську державу і примусили піднести нині зброю проти московського царя, не маючи жадного сумніву, що цей демарш не буде зле інтерпретований деякими людьми, навіть тими, хто не знає справедливості нашої справи, або хто попереджений штучними вигадками наших ворогів“¹⁾.

По уgruntуванню свого права й мотивів відносно свого виступу в імені України перед європейськими урядами, Орлик далі в маніфесті пояснює причини, що примусили його піти слідами гетьмана Мазепи, тому що —

„...це природне право визволити себе від пресії й працювати, щоб встановити те, що несправедливість і переможна сила у нас відібрали: всі знають, як ми трантувались московською державою“.

¹⁾ Цитовано за Іл. Борщакон — „Орлікіяна“. Хліб, Укр 1922-3 р. VII—VIII.

За цим іде короткий перебіг історії прилучення України до Московщини, де, головню, підкреслюється, що гетьман Богдан Хмельницький

„добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю цареві“

і що цар урочисто підтвердив клятвою охороняти під своєю протекцією козацьку націю й руський народ. Підкреслюється також далі в маніфесті, що по смерті гетьмана Хмельницького московська держава порушила різними способами закони й вольності козацької нації, підтвержені нею ж самою. Особливо натискається на незаконні вчинки царя Петра щодо України; закидається йому, що він хотів закріпостити в рабство вільний руський народ, що бажав він перетворити вільних козаків у регулярну армію, порушити козацькі закони й вольності, викоринити навіки запорозьку армію.

Пояснюється далі, що гетьман Мазепа,

„щоб захистити права своєї батьківщини, щоб охоронити запорозьку армію“,

віддався під протекцію шведського короля, як зробив це у свій час і попередник його гетьман Богдан Хмельницький, що з'єднався також зо шведським королем Карлом X задля визволення батьківщини від польського ярма.

„Козацька нація—голосить маніфест—стогне під тиранським ярмом Москви, починаючи від сумної баталії під Полтавою, і прагне лише того, щоб добитись своєї волі“.

Далі гетьман Орлик висвітлює в маніфесті причини своєї згоди прийняти при нинішній дуже важкій, поважній, і навіть небезпечній кон'юктурі гетьманський знак, щоб „у громадських інтересах нашої улюбленої батьківщини“ і запорозької армії управляти Україною. Зазначається при цім, що гетьманство прийнято ним лише під тією умовою, що король шведський загарантує козацькій нації допомогу й захист її прав перед москалями, що це король оголосив урочисто, та що він не положить зброї й не ввійде в ніякі перемови з Московією без участі в цьому самих українців.

Орликів маніфест до європейських урядів висвітлює докладно стосунки України з Туреччиною й пояснює причини єднання їх, що особливо важко було під ту хвилину розтлумачити „християнським“ урядам, які увесь час відносились до музультманської Порти з недовір'ям. Маніфест запевнює, що

„ані амбітність, ані щирість, яку маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли нас примусити зробити щось противне християнській нації“.

При цім згадується, що султан запевнив свободу України таким гонорабільним і таким авантажним для християнської нації договором, що подібного міністри Порти не знайшли у своїй історії. Цим одночасно відпираються закиди москалів емігрантам-Мазепинцям, що вони начеб віддалились під турецьку протекцію для того, щоб отуречити український народ, і що начеб, воюючи Україну, цар виконує велике християнське діло. Орлик у маніфесті пише —

„султан запевнив нас, що він не має ніякого наміру ні завоювати, ні приєднати до своєї держави Україну, але возстановити в цій державі її стару конституцію з власним урядом, щоб зробити бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, тому, що їх сусідство було приводом великих і кривавих воєн; таким чином, коли ми появляємось спочатку поруч із оттоманськими військами, не треба по цьому гадати, що ми приєднались до турків, щоб їм допомогти в завоюванні християн, але— лише чекаючи моменту, коли зможемо командувати всією козацькою армією, щоб працювати з Божою допомогою на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким вона стогне вже стільки років. Ми не можемо дивитись холоднокрівно на біду й нещастя, яким повержена наша дорога нація, на порушення її прав у таких численних випадках; ми не діємо нічого з почуттям помсти, але ми керуємось лише мотивом справедливості, і згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету“.

Цікаві в маніфесті підкреслення справедливості української справи, небажання проливати людську кров, погоджування з прийняттям посередництва в справі України інших держав. Говориться—

„ми заявляємо тому всім, що ми не винні в людській крові, яка може пролитись, і щоб одначе це показати,— що ми не чужі до добрих послуг християнських володарів, в спеціальнім пункті нашого договору зо шведським королем сказано, що коли з допомогою Господа Бога козацька нація поверне свої права, не буде відмовлено в посередництві безсторонніх держав для регуляменту кордонів і для обміркування інших труднощів, які зможуть зустрінутись“.

З патетичним піднесенням, у повному розумінню своїх великих завдань, своєї національної честі й відповідальности перед нацією закінчує гетьман Орлик свій маніфест словами:

„Вкінці, який би успіх не мала наша акція, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимемо утіху, що працювали навіть з небезпекною нашому життю для слави й величності нашої батьківщини; і тому ми повідомляємо всіх справедливих персон про чистоту наших намірів і про справедливість наших мотивів“.

Перед публікацією цього маніфесту відбувались перемови в цій справі козацької старшини в Царгороді; в них чільну участь брав запорозький кошовий Косць Гордієнко, як видно це з того, що сам він предкладав цей маніфест французькому королеві, який піддержував тоді домагання українців.

Цар Петро I, очевиднож, зо свого боку також не залишив без уваги потребу висвітлити по-своєму шкідливу для нього діяльність емігрантів, головню гетьмана Орлика, найбільш твердого й невтомного працівника за кордоном; тому, майже одночасно з появою Орликового маніфесту, видає цар і свого маніфеста, направленого проти гетьмана Орлика, в якому своїм улюбленим демагогічним способом називає гетьмана-емігранта „бговідстуником“ та „зрадником“, як і гетьмана Мазепу перед цим¹⁾.

Внедовзі по публікації „Маніфесту до європейських урядів“ нише знов гетьман Орлик великої ваги документ політичної акції першої української еміграції т. зв. „Вивід прав України“ чи „Дедук-

¹⁾ Маніфест царя проти гет. Орлика від 8 квітня 1712 р. (Іл. Боріак: „Пилип Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна, Львів 1924 р.)

ція прав України" (*Deduction des droits de l'Ukraine*)¹⁾. Ця „Дедукція прав України“ написана гетьманом Орликом, як догадується дослідник французьких архівів у нашій добі Іл. Борщак, десь уліті 1712 р. Своїй „Дедукції“ сам гетьман Орлик надавав великого значення; написана вона французькою мовою й, очевидно, призначалась скорше до друку, до книжки якоїсь чи летючого листка, як зауважує Іл. Борщак, з огляду на зміст і форму рукопису. „Дедукція“ не є дипломатичним документом, як прикладом вищенаведений маніфест, проте готовилась вона до широкого розповсюдження й мала так само на увазі широку європейську аудиторію, яку треба було переконати аргументами з погляду тогочасного стану науки міжнародного права; тому й писано „Дедукцію“ спеціально з підкресленням, головно, правової ідеї суверенної, вільної і єдиної соборної України.

„Дедукція“ гетьмана Орлика має величезне значення в історії розвитку української державної ідеї; вона виявляє концепцію й політичні ідеали свідомішої частини українського суспільства на початку XVIII віку. З „Дедукції“ можна також частинно довідатися про існування окремого договору міжнародного характеру між гетьманом Мазепою й королем Карлом XII; договір цей, очевидно, пізніше ліг в основу українсько-шведського союзу.

„Дедукція“ напочатку подає коротенький огляд історії боротьби України за визволення, від гетьмана Богдана Хмельницького починаючи. Вказується, що гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги вельми пригнічений український народ та утворив з України незалежне князівство, одержавши сам при тому титул гетьмана; далі Стани названого князівства обирали собі своїх князів і ніяка держава собі не присвоювала права противитися цьому. Україна — як зазначає „Дедукція“ — тільки під деяким оглядом залежала від царів московських.

В „Дедукції“ особливо підкреслюється ідея незалежності України й виводиться це з багатьох договорів, заключених нею з іншими державами.

„Моя ціль — пише Орлик у „Дедукції“ — показати, що вона (Україна—М.Б.) в вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Це факт установлений і правда загально відома, що козацька нація й Україна були вільними. Яко така, Україна увійшла за своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така, увійшла вона в договір із ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький із шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах корони шведської. Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого?). Трактат цей уложений у 1654 р.

¹⁾ Іл. Борщак. „Вивід прав України“. Стара Україна. Львів 1925 р.

²⁾ Цитовано за перекладом „Дедукції“ Іл. Борщака. Стара Україна. Львів.

Характеристичним є погляд Орлика й сучасників його на договір гетьмана Хмельницького з Москвою. Очевидно, договір цей інтерпретувався у свій час відмінно від тих тлумачень, яких надавали йому пізніші дослідники — історики й правники. Гетьман Орлик опирається на Переяславський трактат, як на найбільший доказ суверенності України; можна припустити, що в той час воно дійсно так і розумілося.

і підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалось, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині й злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довіря названої нації, хитроцями захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов господарі, у цілій країні”.

Так пояснюється в „Дедукції“ справа з прилученням України до Московщини.

Далі розказує Орлик, як все ж по зламання Москвою засадничих прав, вони ще задержали тинь суверенності і що навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар надав 1658 р. грамоту Станам України; та далі гетьман Брюховецький, удавшись до Москви під покривною добра для України, підгорнув козаків під царський протекторат.

„...Це була основа всіх нещастій України—говориться в „Дедукції“—Україну примушено зректись прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржились козаки: на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі й давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування. Те, що я оце шойно сказав — пише Орлик — показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покривкою святого союзу й урочистого договору, який забезпечив їм уживання цих прав і вольностей; але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, одним з головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти такого гніту й привернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слухний час”.

„Дедукція“ далі пригадує, що такий слухний час для України боронити своїх прав прийшов, коли шведський король подав поміч козакам; козаки набрали відваги й думали тільки про те, як би вихористати цю нагоду й визволитися з неволі; пригадується, що

„князь Мазепа і Стани ужили своєї влади в 1708 р., щоб знову заволодіти тим, що їм належало”.

Щоб забезпечити свої вольності, українці злучились із шведським королем і склали з ним договір, зобов'язавшись не трактувати ні з ким окремо.

По цьому в „Дедукції“ наводяться окремі найголовніші пакти цього шведсько-українського договору.

1. Його Королівська Величність зобов'язується обороняти Україну й прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме потреба й коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто ним заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українському.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувались, будуть заховані й удержані на всім просторі князівства й частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінню цим князівством; по його смерті—яка, треба сподіватися, не наступить ще довго—Стани України захищують усі вольності, згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі означено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб¹⁾.

6. Для більшого забезпечення, як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зо своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяче.

Навівши, таким чином, головні точки договору гетьмана Мазепи із шведським королем Карлом XII, що ще раніш ліг в основу шведсько-українського союзу і який мусить характеризувати Україну, як цілком вільну державу, Орлик далі послідовно збиває твердження московської дипломатії, начеб 1) Україна ніколи не була незалежною й що від ярма невірних визволив її цар; 2) що коли б змінити щось, то цим би нарушений був Карловицький договір²⁾.

„Щодо першого пункту—зазначається в „Дедукції“,—то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 року до наших днів її визнала, як князівство, ціла Європа і навіть сам цар³⁾. В ім'я якого принципу релігії й побожності московський двір, визволивши козаків з-під, так би мовити, польської опіки, накинув їм, як показав це досвід, ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?“—Закінчує іронічно Орлик: „вкінці, як хто твердить, хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Й. Ц. В. придбав від поляків якесь право на Україну, то це не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, то ж і не могли передати більших прав, ніж самі мали і, більш навіть, на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності та привилеї. Отже, з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ніякому не порушиться, коли оголошиться Україну вільною, якою вона була колись із тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена“.

¹⁾ Відносно герба України див. ст. 12 цієї праці.

²⁾ Карловицький договір уложений 26 І. 1699 р. між Польщею, Цісарем, Московщиною й Венецією з одного боку та Туреччиною з другого. Згідно з цим договором Польща дістала в своє володіння Правобережжя, яке втратила була раніш. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною домагався Правобережжя для себе. І це випадало, начеб віддача Правобережної України під заряд гет. Орлика порушувала Карловицький договір і зачіпала інтереси Польщі. Цісаря й Венеції — порушувала тим чином status quo Європи. Шафіров особливо напирив усе на цей пункт в обороні московських інтересів. „Дедукція“ й виступає рішуче проти такого аргументу.

³⁾ Мається на увазі Зборовський договір. На цісаря вказується, як на арбітра у справах міжнародніх.

ГЕТ. ПИЛИП ОРЛИК

Мал. В. Масютина

Запитується в „Дедуцїї“, чому цар включив Україну в інструкції до миру, який мав заключитись за посередництвом Англії й Голляндії, якщо він не хоче, щоб Україна брала участь у переговорах. Вказується за цим, що з повною рацією можна вивести з цього, що „московський двір належить уважати за узурпатора України“ і що покладається на розуміння права природнього й людського тими, що читатимуть „Дедуцїю“; висловлюється надія, що вони переконануться в „безперечнім праві“ Станів обрати гетьманом Орлика і що цей гетьман може домогатись привернення йому прав посідання України, може сподіватись на справедливість європейських держав, „які є в силі наказати, щоб її (Україну — М. Б.) йому звернено назад“.

Відмічається в „Дедуцїї“, що в признанні України вільною та у віддачі її гетьманові Орликові полягає інтерес усіх європейських держав:

„Іх бо власний інтерес—кажу я—обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла б вчинити над слабшою під єдиною покривною вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам, тим слухніше, справедливіше й у більшій згоді з обов'язками християнства і навіть гуманності причинитись до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз“.

Далі „Дедуцїя“, полишаючи навмисне за браком часу й місця приклади із старовинної історії, приклади допомоги сильніших держав слабшим, зупиняється докладніше на новій історії, вказує на приклади визволення князівств у Цісарстві, Італії, Льотарингії, Померанії, Швеції й запитує, невже для України не зробиться того, що було завжди в звичаю робити для інших протягом століть.

Зазначається, що опираючись на гарантійні пакти в Оліві¹⁾, де цар і король шведський визнали козаків, як союзників Швеції, гетьман і Стани України мають причини й тепер бути переконаними, що не можна буде зрабувати її вольності; і тому, що європейські держави мають намір утримати цей трактат, як основу європейського миру, то їм легко буде знайти мотиви й засоби признати гетьманом України Орлика і включити його в цей трактат.

„Кажуть бо — голосить „Дедуцїя“ — що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задовольться справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки московський двір не здоволить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатись, що вразі відновлення цього знязівства (України—Боршак), через ослаблення Московщини нарушиться європейська рівновага. Навпаки, як свідчить про це приклад Генеральних Штатів (Голляндії—М. Б.), котрі ніколи стільки не прислужились спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку“.

„Дедуцїя“ застерігає, що коли всіх цих доказів не досить і вони не переконливі, коли цар уживе всіх засобів, щоб поневолити

¹⁾ В прелімінарних переговорах між Польщею, Швецією, цісарем і Бранденбургом 1660 р. в Оліві брали участь і козаки. Швеція вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна в Україні перешкодила Швеції зреалізувати свої вимоги, і в остаточній редакції трактату України не зазначено. Очевидно, згадка Орлика про договір в Оліві є засобом пропаганди.

Україну, то народ український стрімголов зможе кинутись від турецьке панування; застерігається одночасно й європейські держави, що коли й для них усіх доказів, наведених у „Дедукції“, не вистарчає і вони відмовляться від обов'язку звернути Україну гетьманові й обмежити цим державу московську, то незабаром Московщина може зматати до повалення й європейської свободи.

„Дедукція“ покликається на інтерес держав у справі визволення України;

„ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави (Московщини — М. Б.). Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, яку мають на все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи“.

„Треба сподіватися,—закінчується цими словами „Дедукція“—що вони переконаються, що все, сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України“).

Так виглядала „Дедукція“ чи „Вивід прав України“, написана Орликом, створена Мазепинською еміграцією, що усвідомила собі, формулювала права української нації й намагалася всіма силами, різними способами тих своїх природних і історичних прав добитись.

За браком відповідних даних зараз не знаємо, як широко і чи була взагалі ця Орликова „Дедукція“ розповсюджена. Та з повною певністю можемо припустити, що таким саме розумінням прав своїх і прав своєї батьківщини, як це висловлено в „Дедукції“, були перейняті діяльніші кола першої української еміграції та що ці свої думки вони пильно старались поширювати, пропагувати в тодішньому дипломатичному світі.

Одне відомо, що по квітневому замиренню, як зазначує М. Костомарів,

„не скінчилося козацьке діло. Воно ще затяглося на рік, і українці почали носитися з мрією визволення України з допомогою турків. Вони знов почали оббивати пороги Дивану й пробувати підбити турків проти москалів“).

Ось видно при цьому „оббиванню“ порогів Дивану та в стосунках із дипломатами інших держав українські емігранти-Мазепинці і торкались постійно тих „прав України“, які в своїй головній темі так рішучо й угрунтовано вивела Орликова „Дедукція“. Й, очевидно, „оббивання“ емігрантами порогів Дивану та в чужоземних послів не залишилось цілковито без наслідків і для московських інтересів, хоч, щоправда, довести до головної мети — зрвання мирової

¹⁾ Цікаво відмітити, що скрізь у „Дедукції“ рішучо підкреслюється суверенність України в називанні її „князівством“, а гетьмана Мазепи „князем“. У французькій тексті „Дедукції“ слово гетьман, взагалі, зазначено, як „Général“ або „Duc“ (Dux) і цей титул Орлик відносить і до себе. Гетьмана ж Мазепу скрізь називає „Prince“ (Princeps). Цей титул був в Європі 17 й 18 в. ознакою суверенності; він у свій час був уже запропонований Швецією гет. Хмельницькому і визнаний нею ж за гет. Мазепою. (Іл. Борщак: „Вивід прав Укр.“ прим. I—Хлібор. Укр. II—IV, 1920-1 р.).

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

умови, з огляду на тодішнє міжнародне політичне положення, воно рже довести не могло.

Московська дипломатія постійно напирала на те, що цар бажає миру з мотивів заховання спокою в Європі. Це начеб суперечило з виступами українських емігрантів у Царгороді, що намагались викликати нову війну; до того, в справі замиріння Туреччини з Московщиною чинну участь брали, яко посередники цього замиріння, Голяндські Генеральні Штати та Англія. Тому то гетьман Орлик вживає пильних старань, щоб згладити можливе неприємне враження від заключеного ним агресивного союзу з Туреччиною та від рішучих виступів козацьких посланців у представників цих держав-посередників у замирінні, що в справі миру держали руку Туреччини, а через це до деякої міри були в той час прихильні й до України. Підбиваючи турків до війни, вияснюючи мотиви своєї рішучої у відношенні до Москви поведінки маніфестом та „Дедукацією“, Орлик одночасно з виступами козацького посольства в Дивані звертається зокрема й до дружніх Туреччині й Україні держав, виправдуючи українську дипломатію в змаганнях з московською якраз у такий важний час, коли важилося питання замиріння двох ворогів. Очевидно, українська емігрантська дипломатія працювала тоді дуже інтенсивно; сфера її діяльності виходила поза межі Царгороду, як свідчать про це, хочаб, листи гетьмана Орлика до Генеральних Штатів та англійського короля. Ці листи мали на меті довести дружнім державам, які фактували в замирінні турків із москалями, що політична акція української еміграції, замірена проти Московщини, жадним способом не намагається пошкодити спокою в Європі, а навпаки, саме в інтересах цього спокою українські емігранти й виступають. У своїх листах гетьман Орлик згадує, що при них надсилає свій маніфест, де мотиви його союзу з турками та української політичної акції докладніше й ширше аргументовані.

В листі до Генеральних Штатів із Царгороду від 9 квітня 1712 р. гетьман Орлик пише: *

„Найдостойніші й наймогутніші Панове! Згадуючи з вдячністю посередництво Найдостойніших Генеральних Штатів у справі замиріння Блискучій Порті з Й. Ц. В., я вважаю своїм обов'язком надіслати В. Є. через амбасадора Найдостойніших і Наймогутніших Генеральних Штатів при Блискучій Порті трактат союзу, який я уложив із султаном. Трактат цей не має нічого противного спокою в Європі і зможе навіть причинитися до європейської рівноваги, що так приємно В. Є. Я надсилаю рівночасно маніфест, який вважав необхідним видати з приводу цього випадку, і я сподіваюсь на Вашу мудрість і справедливість, що Ви ухвалите резони з приводу мого поведіння й моїх намірів“¹⁾.

Такого ж листа вислав Орлик і до короля англійського²⁾.

Така праця української еміграції дуже шкодила московській дипломатії та утруднювала, взагалі, положення москалів на занятих ними українських землях. Тим більш, що одночасно із заходами ди-

¹⁾ Цитовано за Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Нові документи про життя й акцію Пил. Орлика. III. Лист Пил. Орлика до Генеральних Штатів, Стара Укр. Львів 1924 р.

²⁾ Також. IV. До англійського короля.

пломатичними в Царгороді, працювали інтенсивно емігранти українські й на кордоні Туреччини, намагаючись зчинити новий якийсь заколот в Україні. Віце-канцлер царський Шафіров у серпні 1712 р. доносив із Царгороду, що „українські емігранти роздрочують турецький Двір проти Росії“¹⁾, що вони то і є головна причина, яка сприяє зложенню згоди; вони начеб мешкають у Туреччині через те, що одержують допомогу з рідних земель і чинять баламутства в Україні. При цьому Шафіров радив уживати найсуворіших репресій проти родин емігрантів; радив примусити ці родини писати листи до емігрантів із вимогою припинити підбурювання турків, чи принаймні, виселитися з кордону московсько-турецького й припинити зв'язки з Україною, або повернутись у вітчизну, покаявшись перед царем.

З Україною Мазепинці-емігранти зв'язувалися через різних агентів; особливо тісний зв'язок був в емігрантів із Правобережжям, ближчим до кордонів Туреччини. На правому боці Дніпра між українським населенням працював якийсь Бистрицький та поляк Грудзинський, що були в тісному зв'язку з емігрантами, як видно з листа Мировички до сина²⁾. Не одним лише підбурюванням населення до повстання проти Москви займалися емігранти — на Правобережжі вони зробили навіть спробу активніше, збройною силою вмішатись у справи.

Згідно з квітневою умовою миру поляки почали займати віддану їм Правобережну Україну. Орлик при кінці 1712 р. з запорожцями ще раз зробив спробу оружною рукою захопити Правобережжя, але сили його були неvistарчальні. Польське військо під проводом Снявського без особого труду розігнало українські військові відділи. Цей новий невеличкий похід емігрантів-Мазепинців в Україну потерпів невдачу на самім зачатку, й після нього українська еміграція вже не робить спроб добувати своїх прав зброєю.

Після 1713 р., коли Туреччина дійшла до нової згоди з Московщиною, для української еміграції цілковито виключається можливість збройної оборони волі України й своїх прав. Залишається для них лише тактика вичікування та одна можливість—шляхом дипломатичних стосунків і друку пропагувати ідею звільнення своєї батьківщини від тиранії Москви. Українська еміграційна маса поволі з бігом часу починає розсіюватись, меншати; обов'язок оборони України спадає на плечі невеликої кількості активних проводирів і оточення гетьмана та в першій мірі на самого гетьмана Орлика—душу й головного двигуна першої української еміграції. Дальша політична, все ж розсягла й чинна діяльність в інтересах України усереджується майже виключно в руках цього невтомного гетьмана-емігранта.

Гетьман Орлик по Полтавській битві та по відході на чужину долю України, як і свою персональну, зв'язав із долею короля швед-

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ ...Якось і минулого літа—пише Мировичка—ти бачився в Польщі з Бистрицьким та поляком Грудзинським і з запорожцями, за яку твою провину мене з усіма дітьми моїми і братами твоїми взято за каравул... (З листа Мировички до сина. М. Костомарів: Мазепа й Мазепинці).

ського Карла XII, вірного протектора козаків і заступника української справи. У всій своїй політичній діяльності українська мазепинська еміграція опиралася найбільш на захист і допомогу шведського короля. Політичне ж становище Швеції по полтавським погромі короля Карла XII також день-о-до-дня гіршало. Король шведський, перебуваючи на чужині, позбавлений мілітарної сили і тим примушений у розумінню воєнному до пасивності, не міг відвернути дальшої неминучої поразки й від своєї батьківщини, не то що якимсь рішучим способом підперти ще й українську справу. Король сам, користаючи з гостинності прихильної до шведів Туреччини, мав змогу тоді лише дипломатичним шляхом впливати на султанський двір, підбиваючи його на війну в надії, що виступлення турецької бойової сили на воєнне поле зможе нагло змінити на ліпше скрутне становище як Швеції, так і його самого.

Справи Швеції в часі перебування короля за межами батьківщини дійсно були дуже невиглядні. Протишведська коаліція успішно провадила наступ на землі шведської корони й невпинно хилила королівство до поразки й занепаду. Вороги короля Карла заняли вже Бремен і вступили в Померанію. Як дружні Швеції держави, так і вищі урядники шведської державної влади в краю нахилили короля Карла XII до миру, однак, вперто віруючи в можливе попертя своїх плянів з боку Туреччини, він і чути не хотів про замирення з коаліцією. Король Карло заснував біля Бендер у турецькій землі невелику шведську колонію з полтавських недобитків і з такої своєї еміграційної резиденції постійно піддрочував турків на війну проти Московщини, свого головного ворога. Отже власною вірою в нову війну Туреччини з царем Петром король всилував таку ж віру та надії й українській еміграції в скоре визволення і їх батьківщини. Українська емігрантська дипломатія виступала тому в натиску на турків поруч із шведською, постійно навіть опираючись на неї. Деякий час, як було вже зазначено, дипломатична інтервенція шведів і українців дійсно утруднювала справу замирення Царгороду з Москвою; та, очевидно, на Оттоманську Порту, зрештою, рішучіше вплинули сильніші фактори, не вийшло з-під її уваги й сильне ослаблення Швеції та чимраз зростаючі успіхи коаліції — Туреччина нахилилась до миру. Рік 1713 уладнав миром непорозуміння між Туреччиною й Московщиною, і турки недвозначно стали відчужуватись від еміграції, як української, так і шведської. А чим далі з бігом часу стосунки турків до шведів зачали вже не лише погіршуватись, а й загострюватись. Туркам дедалі почало вже надокучати довге перебування емігрантів на їхній землі; особливо дратувала їх шведська колонія, що уявляла з себе скорше воєнний табор. Турецькі уряди стали вимагати від'їзду короля Карла XII до Швеції; король не послухався, вперся, замкнувся в своєму таборі. Тоді турки намислились виселити шведів з їхньої колонії силою й примусити до від'їзду. Рішучі заходи турків і безглузда впертість короля Карла привели до збройного зіткнення. Зчинилася збройна сутичка невеликого гурту шведів із переважними відділами турків; і хоч сам король персонально брав участь у цій сутичці й хоробро

відбивався, але й це безумство короля не довело ні до якого іншого наслідку, як лише до його власного полону. Турки відвезли полоненого шведського короля спочатку до замку Тимурташ біля Адріанополя, а трохи згодом дозволили були жити йому в Демотиці. За цей час вороги Швеції досягли ще більших успіхів — заняті були міста Штеттін, Гельсінгфорс, Або... Тоді, не зважаючи на заборону короля до повороту та уложити мир із коаліцією. Лише після таких рішучих заходів шведського союму Карло XII вирішив покинути Туреччину й повернутись до своїх підданців. Він у кінці 1714 року вирушив до Швеції, а 1715 року висадився вже в Сканії після 15-ти літньої відсутности. Коаліція за цей час підсилалася ще приєднанням Бранденбургу й Ганноверу, та Карло XII й тепер ще не згоджувався на замирення й продовжував уже зо Швеції вести й далі Велику північну війну. Роком 1713 закінчується політична акція шведського короля в Туреччині; цим же роком після невдалої останньої спроби захопити зброєю Україну та з позбавленням шведської підпорки на терені Туреччини закінчується й перший період активно-агресивних виступів українських емігрантів-Мазепинців.

Гетьман Орлик, закликаний королем Карлом XII до Швеції, майже одночасно з ним покидає турецьку землю; довший час перебуває в Швеції, потім мандрує по Європі, направляючи свою політичну діяльність у користь України вже на шлях виключно дипломатичної гри на європейському міжнародньому полі.

Разом із гетьманом Орликом вийшов із Туреччини й невеликий гурт старшини з його ближчого оточення — Андрій Войнаровський, брати Герцики, Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополенко, Федір Третяк і інші, імена яких невідомі — всього 24 особи¹⁾. Прибувши до Швеції в травні 1715 р., Орлик з родиною оселився спочатку в Христіанштадті, потім мешкав у Стокгольмі й звідсіль за час перебування в Швеції керував емігрантськими справами, маючи за найближчих помішників названих старшин, що склали його гетьманський двір.

В перші роки перебування провідирів Мазепинців у Швеції менше-більше значної їх політичної діяльності не помітно. Король Карло XII продовжував війну з коаліцією, несучи тяжкі втрати провінціями королівства; на нероз'ясненому політичному міжнародньому обрії поки не можна було передбачати якихсь нових можливих і вигідних для шведсько-українських плянів угруповань, і в такій несприятливій ситуації українські емігранти в Швеції зайняли поки вичікуєче становище. В цей час вони більше дбали про владштування й приведення до ладу своїх внутрішніх, чисто емігрантських справ і на широке дипломатичне поле ще не виступали. Щойно з того часу, як в Європі відбулися знов нові перегрупування політичних сил, діяльність Мазепинців у Швеції стає знов активною.

В році 1718 король шведський Карло XII був забитий на війні в Норвегії. З його смертю зчинився в Швеції переворот; шведська

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім Шевченка.

DIAPYSE

PODROZNY

ktory

W Imie Troycy Przenajświętszej

Zaczolnie

W Roku 1720.

Miesiaca Octobra

dnia. 10

Державна Рада знищила витворений Карлом XII абсолютизм і для удержання своєї влади над краєм проголосила королевою молодшу Карлову сестру Ульриху Елеонору, яка за корону відступилася від першорядної активної ролі в державно-політичних справах Швеції. Володарем Швеції по смерті Карла XII став, таким чином, Сенат, або Королівська Рада. Нова королева під тиском Сенату зараз же завзвала Англію до посередництва в уложенні миру між Швецією й Ганновером, Данією, Прусією й Августом Саксонським. За грошову винагороду Швеція зріклася утрачених уже раніш у війні майже всіх своїх володінь у Н-меччині, і цей мир, нарешті, такою дорогою ціною для Швеції було досягнуто. З Московщиною ж Швеція продовжувала ще війну аж до 1721 року, коли було уложено Ніштадський мир.

По заключенню Швецією миру з коаліцією в Орлика знов ожилися надії на втягнення європейських держав в інтерес українських визвольних плянів. Гетьман-емігрант ізнову починає писати чисельні листи до європейських володарів, намагаючись зацікавити їх українським питанням та зискати їх прихильність. Одночасно знов уживає заходів і перед вищою шведською владою, шукаючи в неї протекції й допомоги. І наступники короля Карла XII у владі, без огляду на тогочасне все ж таки тяжке політичне становище Швеції, залишилися вірними його зобов'язанням протекції й допомоги українській еміграції, взагалі, у всій українській справі.

Гетьман Орлик усе своє життя мріяв про утворення європейської коаліції проти Москви. Після від'їзду Орлика до Швеції по довгих невдалих спробах його, підбурити турків на війну з Московщиною, він цілковито спиняється на цій вимірній думці й робить гостіні спроби її зреалізувати. Набувши знов змоги порушити українське питання перед Європою, Орлик гаряче заходиться й біля пропаганди утворення європейської протимосковської коаліції в українським інтересі. Праця Орлика відтепер полягає в широкій пильній інформациі про українську справу, в ознайомлюванні з нею європейської опінії, в старанні зацікавити Україною та її справою європейських можновладців і широких кол європейського суспільства. Швеція, вірна заповітові короля Карла XII, і тепер енергійно підтримує всі демарші гетьмана Орлика в українській справі. Таємна нарада Шведської Королівської Ради в 1720 р. ухвалює видати Орликові листи до європейських володарів ¹⁾, а трохи згодом від імени шведської корони пишуться й листи до цесаря, Голяндських Генеральних Штатів, королів англійського, французького, еспанського, султана та хана кримського з пропозицією піддержати гетьмана Орлика.

Крім таких, чисто дипломатичних заходів, гетьман Орлик пильнує ще й шляхом друку ширше ознайомити Європу із завданням Мазепинців, висвітлити стосунки Москви до Європи та вказати на небезпеку для неї від московської могутності. Ще раніш, по невдалому поході на Україну в 1711 р. українська еміграція випустила в світ у Гамбурзі німецькою мовою книжку про похід Орлика на

¹⁾ Ія. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна, Львів 1924.

Україну¹⁾. Тепер у Швеції гетьман Орлик пише й друкує під анонімом книжку „Пропам'ятне письмо про те, як могутність царя небезпечна для Європи“²⁾.

Вживається українською еміграцією ще раз заходів і різних спроб до підбиття турків проти Московщини. Гетьманському хорунжому Іванові Герцикові доручає Орлик визвати листовно Порту, щоб вона вислала військо на Астрахань, Озів і Дон, а сам він мусить пильнувати інтересів України й Швеції перед польським соймом³⁾. Удержуються одночасно й постійні зв'язки з запорожцями, що оселилися були на турецьких землях. Ще раніш, 1719 р. восени від'їхали зо Швеції через Мальме, Копенгаген двоє українських старшин—Мирович і Нахимовський—до Польщі з поляком Понятовським, що по смерті Карла XII подався до своєї вітчизни й узяв із собою українських емігрантів⁴⁾. Гетьман Орлик доручив Мировичеві й Нахимовському передати запорожцям королівського листа зо Швеції. З певним дипломатичним дорученням від Орлика відбув із Швеції до Польщі й Григір Герцик, але у Варшаві був заарештований і виданий цареві.

Гетьман Орлик заповідливо працював для зреалізування своєї ідеї утворення загальноєвропейської коаліції проти Московщини. Спочатку, як було видно, йому начеб і вдалося переконати шведський уряд приступити до зорганізування такої воєнної антимосковської спілки європейських держав. Однак дедалі з бігом часу пильні Орликові заходи в цьому напрямі стали зазнавати несподіваних нездач. Силою обставин Швеція нахилилась до миру з Московією; вже з 1720 р. примушений був шведський уряд розпочати пертрактації з царем Петром I про мир, який через рік, нарешті, й було уложено в Ніштадті. Надія, таким чином, на Швецію, як головного для українців фактора в цій справі, розвіювалась. Навіть більше, ті первісні надії помалу, але невпинно, почали перетворюватися в загрозу, що нагло стала зависати над українськими емігрантами у Швеції. Вступні умови в пертрактаціях між Швецією й Московщиною безліч разів змінювались, ускладнювались, перероблювались; цар уже погоджувався на амністію з обох боків, але вимагав, щоб із неї були виняті українські емігранти, які з Туреччини перебрались до Швеції. Шведи напочатку опирались, а потім зачали таки схилитися до цієї царської пропозиції. Отже, над українською еміграцією в Швеції розгорталась небезпека позбавлення їх з боку недавньої протекторки захисту й допомоги.

Бачивши гетьман Орлик, що ґрунт для його політичної праці в Швеції з-під його ніг висувається, вирішив він опустити Швецію, податись до Європи й там на новому ґрунті розпочати свою політичну діяльність на здійснення свого запряженого завдання.

¹⁾ Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна. Львів 1924.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

⁴⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка; М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

Розпочинається для Орлика, щоправда, невеликий протягом часу, але помітний інтенсивністю великої праці період мандрівки по Європі, демаршів та інших заходів перед європейськими можновладцями і їх висланцями; одночасно нав'язується й підтримується тісніший зв'язок із запорожцями, підноситься в них надія на скоре витворення сприятливих для української справи обставин. Такі обставини, дійсно, на якийсь час начеб зачали витворюватись. Англія, що ще до недавна була на боці Московщини, почала вже відноситися до неї вороже; особливо турбував володарку морів поступ морських сил царської держави. І в самій Швеції увесь цей час перед замиренням у стосунках із Москвою помітна непевність і сильне вагання. Новий король шведський Фредерик II, що в той час панував у Швеції, ведучи пертрактації з царем Петром про мир, і сам все ж не залишав ще надії на можливий виступ Англії проти Московщини, утворення нової протимосковської коаліції та навіть відновлення війни турками. Головні свої надії відтепер гетьман Орлик покладав на активному виступленні Англії й на утворенні нею за допомогою Швеції вимірної ним коаліції, рівночасно вірив широко й у те, що вдасться таки знов подвинути на нову війну з Москвою й турків. З Європи Орлик мав на думці податись на схід, у турецькі володіння, встановити знову зв'язки з султаном і ханом кримським та по-пробувати і їх підбити до злучення з європейською коаліцією. Перед від'їздом своїм із Швеції в меморіалі до Шведської Королівської Ради просить Орлик дати йому поручаючі листи до цісаря в справі охорони його родини, до польського короля, султана й хана із вказівкою наданих йому привилеїв на українські землі, до візиря сілістрійського, сераскіра-паші тощо¹⁾. В останньому листі до короля шведського він повідомляє й про шлях своєї подорожі — через Англію й Угорщину на схід. Щоб полегшити собі подорож, вислав наперед (сповіщав короля Орлик) свого хорунжого Івана Герцика з королівськими листами до хана кримського й сераскіра²⁾.

10 жовтня 1720 р. Орлик залишив назавжди Швецію й вирушив на захист української суверенності до Європи³⁾. Спочатку подався він до Германії. В часі своєї подорожі використовував він кожний сприятливий момент для того, щоб розголосити ширше українську справу; при зустрічі із шведським генералом Адлерфельдом, братом історика короля Карла XII, він подає генералові інформації про акцію гетьмана Мазепи⁴⁾. 7 грудня Орлик через Мекленбург прибув до Ганноверу, а через два дні подавав уже інформації й демаршував в українській справі перед ганноверським міністром графом Бернсдорфом⁵⁾. З Ганноверу ж відправив гетьман Орлик від шведського уряду і свого імени листи до англійського короля, нахилиючи його до спілки проти Московщини. Особливо цікаве при цьому відмітити лист шведського короля до англійського в Орликовій

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук, Т-ва ім. Шевченка.

²⁾ *ibidem*

³⁾ Іл. Боршак: „Головні дати життя й діяльності Орлика“. Ст. Укр. Львів.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ *ibidem*.

справі. З листа того видно, наскільки вірними зобов'язанням короля Карла XII, протектора України в її визвольній боротьбі, залишилися дальші його наступники. Король шведський Фредерик II, вже на дорозі миру з Московією, все ж протегує ще українського гетьмана-емігранта, запеклого ворога Москви, й просить за нього у свого союзника. Король Фредерик II просить англійського короля піддержати всемірно гетьмана Орлика в інтересі зниження московської могутності та допомогти йому через англійського посла в Царгороді перед султанським урядом. Лист у справі гетьмана Орлика голосить:

„...Маючи велику душевну прихильність до найславнішого й найшляхетнішого Пана Пилипа Орлика, який вірно йшов з найславнішої пам'яті королем і Нашим родичем і з Нами у війні проти москалів, і нині, коли він має такі сильні бажання від'їхати звідси до себе, вирішили Ми прохати Вашу Величність і Друга, щоб Ви наказали своїм повноважним міністрам на конгресі в Брунсвіку піддержати перемови його, що стосуються до Речі Посполитої—про що Ми дали інструкцію і власним міністрам там же. Понеже цей Гетьман (Дух) має повну гарантію протекції Султана, він вважає, що з допомогою останнього він зможе скинути несправедливе московське ярмо й увійти у володіння Всєї України—стародавньої країни козацького народу. З огляду на те, що ця його надія торкається загальної користи проти москалів і повинна спричинитися до знищення їх могутності, ще більше прохаємо Вашу Величність, щоб він наказав своєму міністрові, що перебуває при Порті, ласкаво піддержувати його заходи й пляни у Порті Оттоманської...“¹⁾

У своїй мандрівці по Європі гетьман-емігрант не довго задержувався на одному якомусь місці; він енергійно кидається на всі боки, вживає пильних заходів перед різними чужоземними державними урядами, щоб лише приєднати їх до своєї справи, пошкодити Москві. У січні 1721 р. Орлик через Прагу Чеську прибув до Шлеську²⁾. В царстві австрійським гетьмана Орлика спіткала велика персональна неприємність. Довідавшись цар Петро I, що Орлик від'їхав із Швеції шкодити московським інтересам в Європі, нарядив за гетьманом шпигунство й уживав заходів перед царем про його видачу. В лютому місяці приїхав Орлик до Вроцлаву (Бреслав) на Шлеську, де зустрівся зо своєю родиною, що мешкала тут у манастирі Урсулянок. Два дні перед приїздом гетьмана московський виланець у Відні граф Ягужинський, довідавшись через шпигунів, що Орлик має прибути до Вроцлаву, клопотавсь уже перед царським двором про дозвіл на Орликів арешт³⁾. Лише завдяки заступництву австрійського графа Найдгарта Орлик уник арешту. Однак цар не дозволив дальшого Орликового перебування в його володіннях, і гетьман мусів опустити Шлеськ, залишивши тут свою родину, сховану по різних монастирях. По цій акції під чужим, прибраним ім'ям Орлик невпинно прямує на схід, пробиваючись до границь турецьких володінь. Не оглядаючись однак на такого роду невдачі й перешкоди, гетьман Орлик заховає бадьорий настрій

¹⁾ Цитовано за перекладом Іл. Борщака: Лист до короля Англії відносно гетьмана Пилипа Орлика — „Орлікіяна“. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

²⁾ Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Укр., Львів 1924.

³⁾ А. Енгел: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

духа й незломну віру в успіх своєї справи. У квітні 1721 р. він виготовив відозву до запорожців із сповіщенням про неминучу коаліцію європейських держав для визволення України. У лютому 1722 р. відвідав гетьман Краків, у березні залишив уже й Галичину й добився до турецької землі. Та й турецька земля непривітно зустріла великого українського емігранта. У Хотині знов піддав Орлик під небезпеку арешту й видачі москалям. Хотинський паша, відкуплений москалями, на якийсь час затримав його, але вже через 18 днів з наказу самого великого візира мусів звільнити¹⁾. В дальшій подорожі через Гальяц, Филипоніль та Серес у Македонії грибув Орлик до Солуня. В цьому місті закінчується, хоч і недовга, але повна пригод і небезпек мандрівка гетьмана-емігранта в пошукуванні по світах за своєю кращою долею та за долею й усієї поневоленої України.

В Солуні примушений був гетьман Орлик відбути „велике сидіння“ цілих 12 років. Очевидно, що турки, на яких так покладався гетьман, через московські інтриги й гроші заховувалися по відношенні до нього з певною резервою й не дуже то прихилилися до сподіваної у них допомоги. Можна навіть догадуватися, що турки мали на меті задержати Орлика з позбавленням волі, бо мається свідчення, що завдяки лише заступництву й клопотам англійського посла в Царгороді Станіяна, дали гетьманові змогу переїхати з Сересу до Солуня²⁾, де напевно він почував себе далеко вільніше, хоч і був відсунений далі від стосунків персональних із політичними чинниками та земляками на турецькій землі. Зате у Солуні без права виїзду мусів Орлик прожити й тамитись, начеб у неволі, цілих дванадцять років. У цей час головним зв'язковим між гетьманом і політичним світом, українською еміграцією, ба, навіть з Україною, був син його Григорій Орлик. Він то й свідчить, що лише через інтриги москалів змушено батька його до такого довголітнього відсиджування в Солуні³⁾.

Період Орликового солунського сидіння не багатий подіями, хоч досить помітний також чинною політичною працею гетьмана. Цілі роки сидів Орлик безвиїздно у віддаленому грецькому місті без тіснішого живого зв'язку з міжнародними чинниками політичного світа, без живіших стосунків із братами емігрантами, розсіяними по світі, головню в тій же турецькій землі. Жива, інтенсивна, чинна праця, яку ще недавно переводив він під час своєї подорожі по Європі, знов зводиться на якийсь час виключно до паперової: — пишуться

¹⁾ Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Укр., Львів 1924.

²⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Стосунки Орлика з англійським урядом. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

³⁾ У меморіалі до короля французького Людовика XV від 1736 р. Григорій Орлик, між іншим, згадує про обставини, що змусили його батька до сидіння в Солуні. Він пише, що Англія й Август III польський увійшли в контакт з гетьманом Орликом відносно нової протимосковської коаліції, однак, арешт Герцика дав змогу москалям відкрити ці плани й ужити відповідних заходів. „...посли В. В. в Царгороді знають—пише Гр. Орлик—скільки витрачали московські послы грошей при Порті, щоб тримати мого батька далеко від його армії“... Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Хліб. Укр. VII—VIII),

ним чисельні листи, меморіяли, протести, заяви, реляції. Орлик у Солуні користувався всякою випадковою okazjiю, вживав усякого слушного моменту, щоб лише подати світові справу про себе, про еміграцію, про свою батьківщину. Крім чисто фізичного примусу до такої праці неволею, не мав таки змоги гетьман Орлик вийти на ширше поле досить довгий час ще й тому, що міжнародня політична ситуація в той час знову змінилася несприятливо для його планів. Українське питання в міжнародній політичній сфері знову знизилось до неактуального й заглухало. Після довгої Північної війни Швеція таки погодилася з Московщиною, відтепер Росією; вийшла вона з тієї війни обезсилена, з великими територіяльними втратами, з ледве впорядкованим внутрішнім своїм державним станом. Допомогати й надалі Україні в її агресивному стремлінню проти Москви Швеція після Ніштадського миру була позбавлена змоги й сили. Надії Орлика на утворення так бажаної для нього європейської протимосковської коаліції також завалились; не вдалося установити відповідного контакту із Туреччиною. Мимоволі залишилось для гетьмана Орлика й усю українську еміграцію прийняти на якийсь час методу вичікування, стеження за подіями й підготовки нових комбінацій, нових плянів для здійснення своєї єдиної запряженої мети. По кількаразовім зламанням вже багатьох своїх надій, як бачимо, перша українська еміграція не зрікалася ніколи свого великого служення батьківщині на чужині; в найтяжчі, скрутні й темні часи невдач і поразок вона залишалася вірною своїй ідеї визволення України; праця її весь час при відповідних умовах то розгорталася на всю широчінь, збуджуючи розголос по Європі, то в обставинах скрутних згорталася, звужувалася, затихала — іскра не погасала, постійно тліла, готова повсякчас нараз вибухнути полум'ям.

Так і велике відсиджування гетьмана Орлика в Солуні було в історії першої української еміграції періодом тління затаєних надій, очікування, прихованої в глибині душі віри, що часи зміняться і розгорнеться знову шлях до тяжкої, взятої на себе, як великий обов'язок перед батьківщиною праці. Уся політична праця в користь визволення України була орієнтована Мазепинцями на міжнародні стосунки і взаємини; провідники еміграції добре розуміли, що безпомічна в своїх власних силах Україна, лише будучи втягнутою у сферу загальної міжнароднього політичного руху, лише в опертя на інші противорожі сили, може сподіватися шансів на успіх у своїй боротьбі — тому й у своїй діяльності вони постійно пошукували за сприятливими й можливими для себе комбінаціями, а в скрутні часи невдач, маючи незломну віру в правду й конечний успіх свого діла, мали завжди силу захвати спокій і твердість в очікуванні нових, сприятливіших комплікацій.

Хоч дванадцятилітній період перебування найвищого провідника української еміграції гетьмана Орлика в солунському заслання й був на загальному тлі її політичної діяльності начеб часовою тишею, проте персонально для гетьмана це не був час чисто пасивного відсиджування в нічогонеробленню. Невтомний гетьман-емігрант непинно працював і далі, як сам він пізніш згадує в листі до

зпорожців: "...въ Салонику чрезъ 12 лѣтъ, руки сложивши, даремно не сидѣлъ" ¹⁾). Дійсно, за час свого побуту в Солуні, Орлик вів розсягле листування в різних справах і з різnorodними чинниками, і з кожним роком це листування стало все інтенсивніше; особливо оживляється воно з року 1726, коли політичний міжнародний обрій поволі починає знов захмарюватися, а в українських емігрантів яснішати й оживлювати нові надії.

З листів гетьмана Орлика й інших писаних ним паперів із Солуня звертають на себе увагу ті, що відносяться близько до справ української еміграції в Туреччині, до стосунків гетьмана зо Швецією, Польщею, Англією, цісарським двором та, головню, з Францією. Орлик, сидячи сам під турецьким доглядом, терплячи, очевидно, й сам багато неприємностей від цих своїх опікунів, не забував дбати й про долю тих українських емігрантів, переважно запорожців, що перебували на турецькій території, і становище яких, як видно, було дуже тяжке. До того й цар Петро I не залишав у спокою емігрантів, постійно домагаючись їх видачі; це все, зрозуміло, дуже непокоїло емігрантську масу в Туреччині, збуджувало в ній різні побоювання, викликало всякі скарги й було ґрунтом для розповсюдження різnorodних чуток. Напевно, такі неспокойні чутки й нервовий настрій запорожців докочувався й до Орлика, і він уважав за свій обов'язок, яко вождя їх, заступатись за упосліджених, а самих їх піддержувати в бадьорості й надіях. 9-го жовтня 1724 р. пише гетьман Орлик до турецького великого візиря з приводу чуток про замір турків видати запорожців москалям ²⁾. Цей лист, як зауважує Іл. Борщак, є цілий трактат про азиль і екстрадицію. Орлик у тому листі протестує проти наміру турків у різних тонах; покликається в даному разі на випадок із бувшим турецьким васалем Кантеміром,

„який, хоч зрадив Туреччину, але має в Росії добрий стан, і Порта не могла добитись його видачі. Він же й запорожці — вказує Орлик — не були ніколи підданцями царя, а як вільна нація склали договір із кримським ханом”.

У березні 1725 р. надсилає Орлик листа й запорожцям, прохачи їх бути твердими й очікувати на його допомогу ³⁾. Можна догадуватись, що становище запорожців у Туреччині, дійсно, було дуже тяжке, бо гетьман Орлик використовує всяку можливість, щсб про це, кому слід, нагадати; видно з його листів, що становище українських емігрантів постійно непокоїло, турбувало його. 1729 р. у відповідь на листа від французького посла в Царгороді Вільнева, який сповіщав гетьмана українського, що вступає з ним у стосунки, Орлик не забув подати до відома посла фактичний і юридичний стан козаків у Туреччині та просити для них піддержки Франції ⁴⁾. А через якийсь час (1730 р.), звертаючись до великого візиря з ін-

¹⁾ А. Скальковскій: „Филиппъ Орликъ и запорожцы”. Кіев. Стар. за 1882 г., апрѣль.

²⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

³⁾ Іл. Борщак: „Головні дати життя й діяльності Орлика”. Ст. Укр. Львів.

⁴⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

формаціями про ситуацію в Україні, знов нагадує Орлик про жалюгідний стан запорожців-емігрантів ¹⁾).

У справах стосунків української еміграції зо Швецією Орликові листи лише пригадують шведам їхні грошові зобов'язання емігрантам, зобов'язання протекції Україні, прохають про піддержку на різних конгресах тощо. Швеція й надалі залишається вірною союзницею України та прихильницею й опікункою її синів-вигнанців. На Орликові прохання й нагадування шведський державний секретар барон Генкен завідомив Орлика, що Швеція вживає заходів перед Портою про звільнення Орлика та що шведські представники на конгресі беруть на себе обов'язок підтримувати українську справу ²⁾). Також і в інших листах до Орлика шведи з'являються дуже прихильними до нього й обіцяють йому всякого роду допомогу. У стосунках із Англією Орлик прохає також піддержки на конгресах та протекції; в стосунках із Польщею—нагадує про зобов'язання поляків від 1711 року відносно правобічної України, прохає різних допомог тощо ³⁾).

Але найбільш помітним моментом у політичній діяльності Орлика в Солуні є його заходи щодо реституції Переяславської угоди з Московщиною. Це важкий політичний факт у діяльності емігрантів-Мазепинців, зокрема Орлика, ясно вказує, наскільки вони усвідомлювали собі завдання й програму української низвольної акції в цілому з одного боку і наскільки залишились твердими й непохитними у своїх домаганнях із другого.

М. Костомарів у своїй монографії про Мазепинців висловив був думку, що Орлик по замисленню Швеції з Московщиною, будши заведений у своїх надіях, хотів помиритися з царем, себто визнати якісь свої провини й віддатися на яську переможаю; для підпертя своєї догадки Костомарів покликзється на Орликов лист до Степана Яворського, в якому Орлик начеб розповідає про зародження й розвиток думки в гетьмана Мазепи „зрадити“ царя, й таким чином, начеб сам Орлик цим признанням кається ⁴⁾). Зауваживши на цьому, що ніде в листі до Яворського Орлик просто не висловлюється в розумінню якогось каюття чи прохання про помилування, згадавши також, що докладніший розгляд листа, як зауважив проф. М. Грушевський ⁵⁾, з оповідання Орлика про акцію Мазепи примушує зрозуміти мазепинський рух не як персональну справу Мазепи, а, навпаки, ширшого кола українського суспільства — варто вказати на Орликові листування у справі відновлення Переяславської угоди, як на доказ Орликової непохитности у змаганнях із Москвою за волю батьківщини. На жаль, немає змоги зараз використати повний зміст листування гетьмана Орлика у справі реституції Переяславського

¹⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“. Хліб. Україна 1922-3, VII—VIII.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

⁵⁾ А. М. Грушевський: „Шведсько-український союз 1708 р.“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 92.

б. „Лист Орлика до Ст. Яворського“ (1721 р.). Основа 1862 р. X.

СОТНИК ТА КОЗАК ЧАСІВ МАЗЕПИ.

договору, але й короткий переказ тих листів, що тичуться цього, як їх подав Іл. Борщак, має силу підперти думку, що гетьман Орлик ніколи ясно усвідомлював собі ціль боротьби з Московією й завсігди, навіть у найскрутніших для себе обставинах, як Солунське сидіння, залишався вірним своїй ідеї.

Щоправда, дійсно під час Орликового перебування в Солуні вживалося іншими державами заходів до порозуміння українських емігрантів із Росією вже по смерті царя Петра I. Можливо, що й сам Орлик вважав, начеб настав час, відповідний до погодження з москалями на вигідних для себе умовах. Найбільш посередничав у справі замирення двох ворогів цісарський посол у Царгороді Дірлінг. Але що гетьман Орлик поставив в умовах про погодження вимог реституції Переяславського договору, ці перемови до позитивного наслідку не довели. Про гетьманові Орликові умови відносно замирення з Росією показує його лист від 5 червня 1726 р. до о. Кашода, місіонаря у Смирні; у цьому листі гетьман Орлик повідомляє про стан перемов із російським урядом і освітлює свої умови; головні з них такі: амністія всім емігрантам, реституція Переяславської угоди, признання його гетьманом України, задоволення всіх козаків, які потерпіли після Полтави, повернення з Персії козаків-засланців¹⁾. Отже, Орлик висунув ті ж умови, ті ж вимоги, які повторював не раз і раніш²⁾. У листуванні з Дірлінгом, російським канцлером Осгерманом і іншими Орлик постійно настоює на цих своїх умовах. Ці ж самі умови з рішучою вимогою реституції Росією України й Переяславської умови під міжнародньою гарантією Європи він подає й у ноті, висланій на суасонський конгрес у 1726 р.³⁾. До цього конгресу, очевидно, Орлик серйозно підготовлявся, тому, що перед відбуттям того конгресу гетьман кількома листами звертався до різних держав, головню Польщі, Швеції і Франції, прохаючи в них піддержки⁴⁾. І, взагалі, з Солуня Орлик при всякій нагоді розсилав численні листи до можновладців, прохаючи в них то піддержки для української справи, то протекції, то різної іншої допомоги; звертався він із своїми проханнями й до Папи римського, до високих чинників папського престолу та до хана кримського⁵⁾.

З 1726 року політична діяльність гетьмана Орлика знову заживає, і листування його з Солуня чимраз, із кожним роком стає інтенсивнішим: біжить час, змінюються обставини й українська справа помалу, потиху втягається в коло нестійкої європейської політики. Обр'їй політичний знову починає помалу затягатись хмарами, в Європі відбуваються нові міждержавні перегрупування, повстає в європейських політичних стосунках нова комбінація; на чільне місце проводу європейської політики вибивається Франція. Мавши свої історично-династичні інтереси в Польщі, Франція зіт-

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіана“. Хліб. Україна.

²⁾ Див. „Вивід прав України“.

³⁾ а) Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Укр. Львів 1924.

б) Іл. Борщак: „Орлікіана“.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ *ibidem*.

кнулася в суперечці за впливи у Варшаві з Росією. Це викликало між двома державами напружені відносини, і Франція дбає про втягнення в коло своїх інтересів усяких протимосковських сил; отже, не залишила вона без уваги й української справи. Французький уряд вступає в дипломатичні взаємини з гетьманом Орликом і, чим далі, виходить у все тісніші стосунки з ним. На початку 1727 р. французький посол у Царгороді Андресель повідомляє Пилипа Орлика, що з наказу свого уряду він вступає у взаємини з гетьманом українським ¹⁾, і від цього часу зв'язки української еміграції з Францією не припиняються вже аж до смерти гетьманового сина Григора Орлика, що продовжував політичну українську акцію після свого батька. Тим часом неясна заплутана політична ситуація в Європі помалу починає вияснюватись, і уконстатовуються в ній означено зорожі собі табори. У Польщі вмер король Август II, і королівство польське знову почало роздиратись внутрішнім неладом з причини вибору нового наступника на польський трон. Численна польська партія Станіслава Лещинського знову відновила свою чинність і вживала рішучих заходів, щоб вернути корону бувшому королеві; Росія ж у своїх інтересах у Польщі піддержувала іншого кандидата на польського короля — саксонського князя-електора Августа III. Бувши жонати.. із дочкою Лещинського, французький король почав зброєю піддержувати свого тестя та його партію. Це довело до польської sukcesійної війни й викликало збройне зіткнення Франції з Росією. При цьому через різні династичні та інші політично-союзні зв'язки Європа поділилася на два ворожі табори: до одного з них належала Франція та Еспанія, зв'язані династично; до них долучувались відповідно до давніх симпатій Швеція й Оттоманська Порта — з другого боку були Росія, Германія, Данія, Голляндія й Англія.

Для України, отже, знову відновився час найпалкіших надій, прагнень і далекосяглих плянів. Франція зо свого боку також не могла обійти без уваги протимосковську справу України й вигідні для своїх інтересів домагання української еміграції; тим то й доходить вона до тісних стосунків із Мазепинцями-емігрантами. Ще за час своєї війни з Прусією, піддержуваною Росією, Франція нав'язала взаємини з гетьманом Орликом, як було зазначено; 1730 року вона вже вжила перед Туреччиною заходів про звільнення Орлика з Солуня, повернення його на Запоріжжя і про новий його наступ на Україну ²⁾. Та покищо деякий ще час ці заходи Франції в Орликовій справі не доводять до позитивного наслідку; гетьман ще чотири роки томився в Солуні, поки не почалася польська sukcesійна війна й поки сама Туреччина не виступила одверто поруч із Францією у війні проти Росії.

За час останніх років перебування гетьмана Пилипа Орлика в Солуні вибивається на помітне місце дуже інтенсивна, рухлива діяльність другого Мазепинця-емігранта, гетьманового сина — Григора Петра Орлика. Григор Орлик був живим активним зв'язком між своїм

¹⁾ іл. Боршак: „Орлікіяна“.

²⁾ ibidem.

батьком і політичним світом; будши на французькій службі та користаючи з особистої прихильности до нього французького короля Людовика XV, він часто мандрував по Європі з різними дипломатичними дорученнями й при цьому ніколи не забував щось корисного і для української справи зробити. В часі ж найживіших стосунків Франції з гетьманом Орликом Григорі стає жвавим посередником між своїм батьком, Францією, Царгородом, кримським ханом, українськими емігрантами, козаками й запорожцями, а то, навіть, і з Україною; постійно курсує він, яко батьків кур'єр, між цими пунктами, веде листування з гетьманом та з іншими державно-урядовими чинниками, інформує обидві сторони про ситуацію, виконує всякі доручення гетьмана й одночасно особливо пильно дбає популяризувати ім'я гетьмана Орлика між чужинцями та нагадувати за нього і його діяльність своїм братам-емігрантам¹⁾. Подорожі Григора Орлика були не раз дуже небезпечні, як, наприклад, та до Криму, бо московські агенти за ним слідували²⁾. Загальною метою мандрівок Григора Орлика було підготувати знову шведсько-турецько-татарсько-козацьку коаліцію проти Москви за піддержкою Франції. Особливо успішно він справу Григорі Орлик у Криму, користаючи з великої прихильности до нього хана та ласки французького короля, що акредитував Орлика навіть окремою довірливою грамотою³⁾. Із справоздань Григора Орлика батькові видно, наскільки жвавою й розсяглою була діяльність одного з найактивніших гетьманових помішників в українських політичних справах на еміграції. Цікаві звістки подають листи Григора Орлика до батька про популярність імени Пилипа Орлика в Україні й між запорожцями-емігрантами. В 1732 р. Григорі Орлик із Смирни потішав гетьмана, щоб той не вірив чуткам, начеб він забутий уже в Україні; подібного роду чутки називає Григорі московською провокацією, запевнює батька, що козацька нація після Господа має лише надію на нього⁴⁾; в цьому ж листі Орлик-син просить у гетьмана дозволу заїхати на Січ, як буде в Криму, й нагадати запорожцям за їх вождя. Через кілька місяців Орлик листом із Бахчисараю повідомляє вже батька про свій побут на Січі. Козаків, з його слів, начеб перебувало ще там 40,000 (?), кошовим був якийсь Іванець; у церкві козаки молилися за гетьмана Орлика, хоч і не знали напевно, чи він ще живий⁵⁾. Так ішла підготовка з боку української еміграції до подій, що мали незабаром відігратися.

Року 1734 зачалися, нарешті, у зв'язку з польською сукцесійною війною збройні сутички на російсько-турецьких кордонах. Кримський хан Каплан-Гирей одверго виступив війною проти Росії. Протимосковська спілка Франції й Туреччини з ханом кримським остаточно наважилася використати знов українську еміграцію для інтерпенційного наступу й уживала в цьому напрямі відповідних заходів.

¹⁾ Іл. Борщак: „Орликіяна“.

²⁾ *ibidem*

³⁾ *ibidem*

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ *ibidem*.

На домагання французької дипломатії гетьмана Орлика 2 квітня 1734 р.¹⁾ було звільнено від Солунського сидіння й доручено йому збирати збройні еміграційні сили в поміч кримському ханові. Гетьман Орлик негайно покинув Солунь та поїхав у ханські володіння до запорожців, що ще в 1716 р. у північній Таврії в Олешках заснували були нову Січ²⁾. Але більшість запорожців у цій кримській Січі гетьман уже не застав; значна кількість козаків, надокучивши собі турецькою й татарською опікою та злякомлена московськими обіцянками, ще року 1733 з вибухом польської сукцесійної війни опустила була Січ в Олешках та перейшла під російську владу. Гетьман Орлик зробив ще енергійну спробу повернути запорожців, що перейшли до Росії, знову під свою зверхність та приєднати їх для своїх плянів у боротьбі з Росією. 23 квітня 1734 р. пише гетьман Орлик із ханських володінь знаного листа до запорожців³⁾. Лист цей дуже характеристичний дошкульними, гострими доріканнями запорожцям щодо зламання ними присяги й занехання своїх обов'язків до України, а також палким закликом до козаків перейти знову під його зверхність для здолання Москви. Листа до запорожців написано красномовно, образно й щиро, очевидно, під сильним враженням такої неприємної звістки, як зрада підлеглих йому співпрацівників у великому ділі визволення батьківщини. З-за листа цього наче виринає наяв сама постать гетьмана, непохитного, суворого у вимогах, як до своїх обов'язків, так і до обов'язків других, повного відданості й любови до упослідженої батьківщини, роздертого глибоким болем через долю рідної країни, готового на всякі сфери для неї — людини великого духа, що найвищим принципом життя свого поклала досягнення раз визначеної собі заприсяженої мети: волю своєї нації, її добробут і славу. Орлик пише:

«...Будучи въ долекихъ и отъ вашмостей, добрыхъ молодцевъ, Войска Запорожскаго, одлеглихъ краяхъ до Солони ку запроважденный, а повернувшись оттуль въ сихъ дняхъ до боку Найяснѣйшаго Хана, его милости, одобралемъ тутъ, не такъ для мене, бо я не ишу моего особливаго счастья и пожитку, яко найбарзей для самыхъ же вашмостей, добрыхъ молодцевъ, для отчизны и для всего народа тамошняго, единосемцевъ вашихъ, непотѣшную вѣдомость, же вашмость, добрые молодцы, запомявши присяги своей, которую предъ Богомъ на непорочномъ Его Евангеліи: обовязалистеса и обѣщали всѣхъ едностайне и единодушно, не только жита, але и послѣдней крове капли не жаловати для вызволенія тоей жь отчизны своей отъ тяжкаго и тиранскаго подданства московскаго, жаднымъ обѣтницамъ ихъ не вѣрити, на сторону ихъ не склонятиса и поти зъ ними войны не кончити, поки отчизна наша, зо всѣмъ народомъ войсковымъ и посполитымъ, не будетъ до первобытныхъ своихъ правъ и вольнос ей привернена и отъ незноснаго ярма московскаго высвобождена. Теперь власне, когда до выполнения тоей присяги шастяный, изда

¹⁾ а. Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“.

²⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

³⁾ А. Скальковскій: „Історія Новой Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго“. Одесса 1885. 3-е изд.

⁴⁾ А. Скальковскій визначає цей лист з Каужан (Басарабія), літньої ханської резиденції (Кієв. Стар. 1882, апрѣль, ст. 118), Іл. Борщак же зазначає, що цього листа (маніфест) написано Орликом із Криму. (Іл. Борщак: „Головні дати життя Орлика“. Стара Укр. 1924).

вна пожаданий пришлоць часъ, когда зъ одной стороны найяснѣйшій Король, его милость французскій... (перераховуються союзники — король Франції, Еспанія — обчислюються їх военні сили, повідомляється про їх успіхи й перемоги та нєсилу ворогів їхніх, подаються відомості про становище в Польщі та причину заволодїти через інтриги Москви й цєсаря — М. Б.) ...когда войска польское и литовское всюде въ Польши и Литвъ Москву громять и зносятъ; когда Швеція, учинивши съ королевскимъ величествомъ французскимъ и польскимъ союзъ, на войну противу Москвы приуговоряется, когда Порта Оттоманская незличонныя свои войска въ поготовности до порушенія держить, когда Хань, его милость, такъ сильныя и такъ великіе орды двигнулъ и ку границамъ польскимъ уже съ оными рушилъ—въ тотъ часъ теди, такъ погодній, такъ счастливій, такъ помысленій и такъ до ратованія отчизны способній, — далісте вашмость, добрыя молодцы, Войско Запорожское, увести и звестись московскими хитрыми и прелестными обѣтницами, которыхъ, яко рѣдко кому додержуютъ, такъ и вашмостемъ, добрымъ молодцамъ, Войску Запорожскому, тимъ барзей не додержатъ, нимъ барзей имъ и всему народу нашему отъ давнихъ часовъ головными суть непріятельми. Не удивляль бимся, если бы сте, вашмость, добрыя молодцы, Войско Запорожское, не досвядчивши на себѣ самихъ ошуканства Московскаго, удалистеся на ихъ сторону, але то мнѣ есть дивно, же, вашмость, добрыя молодцы, милая братія моя, мѣючи свѣжіе и живіе еще, oprичъ давнихъ доводовъ, приклады ложнаго упевненія Московскаго такъ на себѣ, яко и на отчизнѣ своей, лавто, по-рыачо и непомысленно теперь оному увѣрылисте? Авжежъ выгасло тоє вашмостямъ, добрымъ молодцемъ, съ памяти, якъ Москва при добываню Сѣчи, збавивши прелестнымъ ласки царской упевненемъ старшину войсковую и товариство до присяги, угинала имъ въ таборѣ своемъ головы?..."

Далі перераховуються й інші кривди, заподіяні козакамъ Московкою. Висловлює Орлик певність, що й на цей разъ Москва, опинившись лише у скрутному становищу, хоче використати запорожців, зманюючи їх всякими обіцянками, а потім зневажити, як це не разъ було і з козаками, і з цілимъ українськимъ народомъ.

"...що съ вашмостями, добрыми молодцами, станется—запитує запорожців гетьман — и до якого несчастья и згубы своей, чего не жичу, прийдется? Сами на себѣ дознаете и будете того жаловати, що теперь порывачо и нерозмысленно, не зглядаючися на зашіе колѣса, учинилисте, такъ власне, якъ теперь цілій народъ Украинскій, братія ваша, сродники и единосемцы ваши, жалосне и слезне на себе нарекають, же, не послухавши зичливыхъ и правдивыхъ, славной памяти небожчика гетьмана Мазепы пересторогъ, увѣришии неприязненнымъ и ошуканскимъ московскимъ упевненямъ, которые въ грамотахъ царскою рукою властною подписаныхъ и ствержденныхъ, всюди въ Украинѣ по всѣхъ городахъ и по всѣхъ церквахъ публичнымъ читанемъ оголошавши и Богъ самаго на тоє въ свѣдѣтельство представляючи, Войско Запорожское городское и низовое и цілій народъ упевняли, же права и вольности войсковіе ни вчемъ ни когда въ вѣчніе часы не будутъ съ стороны ихъ Московской нарушени и замани, але всѣ люди войсковіи и посполити въ такихъ власне вельностяхъ будутъ жити, въ якихъ предъ тимъ зоставали за дніи житія, славной памяти небожчика, гетьмана Богдана Хмельницкаго. Если прето Москва долдержала своихъ обѣтницъ, поприсяжныхъ, вѣдомо то есть Барзо добре не только вашмостемъ, добрымъ молодцемъ, Войску Запорожскому, але и цілому свѣту"...

Навівши потім на згадку образъ страшнихъ мордувань, тортурів і кар над козаками й народомъ українськимъ, dokonанихъ Московкою, пригадавши методи московські вигублювання козаків тяжкими канальськими й фортеційними роботами, Орлик патетично викликує:

"Уважте теди вашмость, добрыя молодцы, Войско Запорожское, до якихъ идете, чили одешлисте пріятелей!"...

Ззначає гетьман, що пише це все до запорожців для застереження їх, так, як і раніш застерігав їх, пишучи до них ще з Швеції. Доводить своїм адресатам, що пише до них правду; пропонує усвідчити його в брехні, як що він її допускається, але певний того, що усвідчити ніхто його не зможе, бо все, що він у своїм листі подає, самі їм у більшості відоме, і багато між них ще є наочних свідків ошуканства Москви. Тоді з повною рацією запитує Орлик—

„Пытаю теди вашмостей, добрыхъ молодцевъ, Войска Запорожскаго: що такъ ведлугъ присяги своей, на непорочномъ Евангелии предъ симъ виконанной, отчизнѣ, отцемъ, братіи своей и сродникамъ и всему народу нашему украинскому учинилите, удаючися подъ владзу и пановане московское?“

Чи направили, повернули москалі ті вольності козацькі, що відбрали й зламали? Чи договорились—запитує гетьман—з Москвою і ствердили, що Москва уряду гетьманського не буде зносити і міст українських відбирати та обсаджувати їх своїми військами; чи щоб Москва гетьманів із чужинців Україні не накидала, чи що війська московські назавжди будуть виведені з України, чи чужинці від урядів козацьких будуть відставлені й уряди ті будуть посідати лише українці; чи козаки, крім військової служби, не будуть ні до яких тяжких робіт примушуватись, чи з усіх головних міст України Москва буде спроваджена; чи міста й села, роздані москалям і іншим чужинцям, будуть знов під гетьманську владу повернені; чи Москва приобіцяла в суди українські не вмішуватись, людей українських ані смертю, ані іншими якими карами не карати; чи війську запорозькому всі права й вольності повернено й воно, вийшовши з-під влади московських воеводів і генералів, знову до регіменту гетьманського буде належати? Взагалі—запитує Орлик запорожців—якою ціною куплена їх зрада і зламання присяги, яке мають вони виправдання для свого вчинку, які вигоди придбали своїм переходом під московську владу; власне, пригадує всі ті основні точки, які склали комплекс державно-національних прав України, за які й Мазепа, й Мазепинці, й самі запорожці у свій час піднесли зброю. Далі в листі, крім покликання на лицарську козацьку честь запорожців, освітлювання чисто ідеологічних мотивів непохитності і стійкості, які мусіли б виявити козаки в боротьбі з Москвою до кінця, нагадує ще Орлик і життєві, матеріальні невинності переходу їх під російську владу. Вказує, що з переходом знову до Росії запорожці не тільки не виграють, а, навпаки, втрачуть як на своїй території, так і на вольностях. Пророкує гетьман, що як лише поминеться потреба в козаках, військо запорозьке і зо своїм гніздом, і з іменем буде москалями знищено навіки. Далі признається, що він, гетьман, мусить тепер соромитися за такий зрадливий учинок запорожців перед своїми союзниками шведами, французами, турками, які до цього часу знали лише про славу, мужність, відвагу, завзятість і непохитність козаків у боротьбі за свою волю й батьківщину. Знов закликає зведених запорожців:

„Памятайте теди вашмость, добрые молодцы, Войско Запорожское, на Бога и на присягу свою Ему, на непорочномъ Евангелии виконанную, которую весполь зо мною обязалистеса ратовати отчизну свою отъ тяж-

наго и незноснаго подданства московскаго. Ужальтесь надъ отцами, братьями, сродниками и всіми единоземцами вашими, мучительствомъ, здиствомъ и несноснымъ тиранскаго московскаго пановання ярмомъ обтеженными, а що найгорше — не могучими быти вольными ани въ худобахъ, ани въ здоровю, ани въ житіи, ани въ жонахъ, ани въ дочкахъ своихъ отъ войскъ московскихъ, всюда по гродахъ и селахъ въ Украинѣ на станціяхъ расположенныхъ. Будуть они на вашмостей, добрыхъ молодцовъ, плакати и о помсту до Бога волати, ежели ихъ въ большую и тяжшую, отходомъ своимъ до Москвы, впровадите неволю. На насъ они по Богѣ висвобоженія своего имѣють сталую надѣю, яко мене о томъ часто чернци зъ монастырей кievскихъ и иныхъ украинскихъ чрезъ Салоникъ купами до горы святой Афонской переходячи, и розни купцы упевняли и плачъ людскій объявляли. Не оставте префо вашмость, добрый молодцы, Войско Запорожское, милой своей отчизны безпомощной и безнадежной!"

Застерігає також Орлик запорожців перед присягою Москви:—

„Не вонтплю о томъ, же Москва, ежели еще не подтягла, то запевне схощеть вашмость, добрыхъ молодцевъ, подтягти до виконаня на вѣрность себѣ присяги, але о томъ вонтплю, аби тажя Москва схотѣла зъ стороны своей поприсягнути на додержаніе того всего, чимъ вашмостей, добрыхъ молодцевъ, упевняетъ, чего она николи не учинить, а если учинить, то для большаго вашего ошуканя, жебы своєю ложною присягою могла васъ прельстити и погубити; лечъ знайте, вашмость, добрые молодцы, же та я присяга, если оную уже выконалисте, не естъ важная и предъ Богомъ грѣшная, поневажь першь присягнувши единодушно на висвобоженіе отчизны, теперь двоедушно присягнулисте, чили мѣте присягати на погибель тоейжъ своей отчизны? И гдизь Москва, мѣючи вашмостей, добрыхъ молодцевъ, себѣ присяглихъ, якъ схочеть, такъ зъ вами и зъ отчизною нашею поступить, а такъ присяга ваша таковая могла бы вамъ на души зашкودити, а отчизну въ погибель впровадити и ваши вольности погубити...“

І знов звертається Орлик до запорожців із проханням і вимогою виконати свій обов'язок перед батьківщиною, використати для цього слушний час, якого надалі вже й не буде:

„За чимъ прошу вашмостей, добрыхъ молодцовъ, Войско Запорожское, и обвязую ихъ любовію ку отчизнѣ и тоужь самою присягою, которую предъ Богомъ учинилисте и предъ Нимъ обѣщали боронити и увольнати туюжъ свою отчизну до послѣдней крове капли, — аби, оставши тое свое намѣреніе, якею предъ себѣ забралисте, чили забираете, — удалися на сторону себѣ и отчизнѣ своей враждебную, не опушати такъ погодного и счастливаго часу, который намъ теперь подается, при такъ великихъ и звитяженныхъ силахъ до исполненя нашихъ поприсяжныхъ обовязковъ, и гдизь если непостоянствомъ нашимъ утратимо сей часъ до висвобожденія милой нашей отчизны, николи уже такого не знайдемъ и не дочекаемся въ потомніе часы“.

Закінчується лист обіцянками вигід і нагород за труди й відвагу війська, за щирю й вірну службу його батьківщині. Разом із своїм листом відіслав Орлик запорожцям і лист від кримського хана, що запрошував запорожців з'єднатися з ним для спільної акції проти Москви.

Однак запорожці, що знов були під владою Росії, уже не відгукнулися в охоті допомоги. На заклики свого бувшого гетьмана й кримського хана запорожці відписали їм у негативному сенсі. Вони відмовились віддатись під зверхність гетьмана Пилипа Орлика й виступити спільно з ханом проти Росії. У своїй відповіді на Ор-

ликового листа з Каушан козаки споминають усі кривди, заподіяні їм татарами й турками під час перебування на еміграції в Оттоманський Порті, головни пригадують матеріальні втрати кінями, вівцями, худобою; згадують і про полонення татарами українців, знущання з них, не забувають перечислити й різні кривди від поляків, зрештою, заявляють, що будуть служити вірно цариці й проти неї з її ворогами не підуть. Дуже характерним у листі запорожців до Орлика є висвітлювання ними свого переходу під Москву; на Орликові догадки вони відповідають, що не Москва їх зманила, а вони самі добровільно їй піддалися.

...Для чего можете разсудити и въ томъ не тако, яко у вашемъ письмѣ положено, что будто мы, Войско, на прелестніе письма московскіе отъ Гана удалисмя, але саміе мы по изволенію нашемъ войсковоу, челобитніе наши писма до Е. И. В. уносили и просили: чтобы давнихъ нашихъ преступленій, якіе будучи зъ прегростаго нашего козакаго ума и невѣжества, за проводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, савторили и о принятіи до первой ласки о милость просилисьмо. Аже слава Богу найвисшему, и получили и во томъ не вонтпимо; воля Е. И. В. да будетъ насъ Войско казнить, или зволить животоу даровать, то гдѣ же собыется грѣхъ, тамо нехай буде и покута"...

Запорожці радять і Орликові також пристати до них проти татар і турків

...до Ея жъ Императорскаго Величества доношенія — подносить и о милость такуюжъ, якъ и мы, прохатъ"...

та висловлюють думку, що цариця ¹⁾ і його

...изволила бы принять и при давнихъ вашихъ угодіяхъ и маестностяхъ тримати"...

Отже з цієї відповіді запорожців Орликові стає очевидним, наскільки вигас уже був у них дух завзяття й твердості через перебування на довгій еміграції, наскільки розклася й змінилася їхня психіка у розумінні ними вищих принципів і основних моментів боротьби, наскільки розм'як мужній, гордий воєнний характер, дівши до ганебного каяття й покори, наскільки, нарешті, мотиви чисто матеріалістичні, шкурні взяли вже перевагу над мотивами ідеологічними. Листи запорожців до Орлика й хана складені, безумовно, не без впливу москалів, бо запорожці під Росією ні з ким самостійних дипломатичних зносин не мали. Київському генерал-губернаторові графові фон-Вайсбахові, що мав над запорожцями зверхній догляд, вони надіслали були й Орликові та ханові листи „нераспечатанныя“, рівнож і свої відповіді на ті листи, та при цьому просили ще поради й опіки²⁾. Так ні до якого позитивного наслідку не довели зносини гетьмана Орлика з запорожцями, що віддалися були знову під зверхність москалів.

Не довели ні до чого й енергійні старання гетьмана Пилипа Орлика щодо визволення України, яких уживав він у той час. Це вже було останнє намагання гетьмана-емігранта зрушити українську

¹⁾ Цариця Анна Іванівна.

²⁾ А. Скальковскій: „Филиппъ Орликъ и запорожцы“. Київск. Стар. 1882 г. апрѣль.

справу з мертвої точки в міжнародній політиці, ув'язати її в широке коло міжнародних чинників, зб'юкувати з якоюсь потужною проти-московською силою та за допомогою її добитися вимріяної, заповідженої великими предками-гетьманами мети — утворення національно-самостійної української держави. Хоч, щоправда, Орликові й удалося здобути для української справи дійсно широкого у свій час розголосу в Європі, хоч тодішнє культурне європейське суспільство й було інформоване добре про „козацьку націю“, про її край, недолю, прагнення, хоч, нарешті, Україна і вступала не раз дійсно активно, чинно в тих часах у політичну гру Європи, а ім'я її зазначалося десятки років у різномірних міжнародних актах і документах — проте вся ця вперта праця тодішніх українських патріотів через різні несприятливі обставини фактично звелася нанівець. Невмолимою долею ані великому гетьманові-емігрантові Орликові, ані його поміщикам і найближчим наступникам не суджено було довершити діла, розпочатого Мазепою, й вибороти волю Україні. Хоч як вдало не започалась Орликом остання визвольна акція втягнення України в близькі стосунки з Францією, хоч як певні були надії гетьмана на здоляння Росії — наслідок цього останнього зусилля був негативний.

У боротьбі з Росією за польську корону для Лещинського Франція дізнала поразки своїх інтересів у Польщі й примушена була відсунутись від керівництва політикою Варшави; Туреччина по війні з Росією (1736.—1739) була сильно погромлена. Віденський (1738) та Білгородський (1739) мир знову довели Європу до сякої-такої рівноваги, й Україна позбавилась змоги викомбінувати нові якісь сили для свого попєртя. Чим далі зростальна потужність Росії змушує українську справу знову затихати й затушовуватись. Щоправда, ще три роки, аж до своєї смерти (1742), сам гетьман Пилип Орлик, а пізніш і його син Григорій намагалися ще піддержати в Європі, головню у Франції, інтерес до української справи, але помалу, затє з певною неминучістю, рік за роком ім'я героїчної України сходить із європейських хроник у безвість, у непам'ять, аж до того часу, поки знову у великій всесвітній бурі набуває український народ живої сили і змоги об'явитися й заблїстити на світовому політичному круговиді.

На закінчення розділу про політичну діяльність першої української еміграції варто згадати ще про чинність у цьому напрямі сина гетьмана Орлика — Григора Орлика. По смерті батька, бувши у близьких взаєминах через службові, родинні та інші персональні зв'язки з Францією, Григорій Орлик дбав ще довший час, щоб ім'я України не заникало, принаймні, на території її колишньої союзниці й прихильниці. Ще року 1754 пробував був Григорій Орлик зв'язатись із запорожцями через Нахимовського й Мировича, що від'їхали були з цією місією до Криму¹⁾. Запорожці навіть надіслали до Григора Орлика листа, прохаючи в нього допомоги, але що Франція тоді вже була в приязних стосунках із Росією, акція ця не набула розвитку.

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

Переважно ж діяльність Григора Орлика щодо української справи у Франції шляхом подачі докладних меморіалів та мемуарів¹⁾ зводилась до широких інформацій про Україну, до переконувальних про її ролі й значення в боротьбі з потужністю Росії тощо.

Та це довголітнє намагання Григора Орлика оживити ще українське питання в політиці Європи було вже лише рефлексивним відгомонам недавнього великого змагання України й тієї голосної великої праці, яку з таким завзяттям та відданістю провадив його батько.

¹⁾ «Мемуар для Й. К. В. короля Франції і Наварри». (Львів: Орлікіяна).

IV.

Доля Мазепинців - емігрантів.

Залишається ще згадати, яка життєва, буденна доля спіткала тих Мазепинців, що по нещасній полтавській баталії опустили рідну землю й засудили себе на блукання по чужинах. З досить численної кількості першої української політично-військової еміграції зберегла історія мало імен, переважно, як звичайно, провідників і головних діячів, про життєву долю яких можна ще витягти якісь певні відомості; велика ж решта імен менших співпрацівників та наслідників гетьмана Мазепи, їх мандрівки по чужих землях у пошукуванні захисту й засобів прожиття, їх туга й радості, їх невдачі чи вдачі, їх життя і смерть, взагалі, їх щоденне буденне існування, як і визначніші життєві події—все це відійшло навіки, у безвість. Найбільше відомостей є, зрозуміло, про окремих Мазепинців, що грали якусь роллю в тодішніх політичних подіях і в різних актах та документах історичної ваги полишили в пам'ять нащадкам свої імена, але й менше чи більше вичерпальні звістки про них, все ж не дають ясного образу їх життя за межами рідної землі; і щодо них, то на відставі тих звісток можна уявити собі лише загальну схему їх емігрантського блукання, оживлену хіба зрідка якоюсь подробицею із значнішої їх життєвої події чи пригоди. Найщасливішим у цьому відношенні є, безперечно, сам гетьман Пилип Орлик, як через те, що з волі судби мав чільний провід у всьому визвольному українському русі по Мазепі, та й завдяки тому, що сам часто нотував головніші події зо свого життя, і вони щасливим випадком бодай у неповності збереглися. Менше-більше певні й повні відомості мають ся також і про Орликових найближчих помішників і визначніших осіб із гурту емігрантської маси, а далі, чим глибше в ту масу, звістки про окремих осіб стають уже все менші й глухіші, ба, навіть, загальна доля гуртів цієї української еміграційної маси залишається невідомою. Метою цього розділу, згідно з можливістю використання лише відповідних відомих досі джерел і буде представити, бодай короткий, схематичний огляд загальної життєвої долі першої української еміграції,—зупиняючись докладніше на характеристичніших подіях із життя популярніших Мазепинців та більших гуртів мазепинської еміграції — змалювати, мовляв, хоч не цілком ясний, та, по можливості, закінчений образ тих перипетій, що позначили собою тернистий шлях перших українських політично-військових вигнанців.

Гетьман Пилип
Орлик.

Найвидатнішою особою й найпомітнішою статтю серед усієї першої української еміграції є гетьман Пилип Орлик — душа й головний двигун довголітнього емігрантського мазепинського руху. Властиво, майже вся голосна діяльність посполтавської української еміграції міряється персональною розсяглою й інтенсивною працею гетьмана Орлика, і таким чином, загальна складна схема чинності Мазепинців зводиться по суті до простої лінії чинності самого Орлика. Перебравши по Мазепі в тяжку спадщину гетьманську булаву, Пилип Орлик протягом цілого свого життя з честю ніс цей високий начальницький знак по шляху, заповідженому старим гетьманом Мазепою, і не збочуючи, не зневірюючись, твердо й фанатично йшов до єдиної, раз вибраної, вимряної мети — вільної, самостійно-державної української Нації. І через таку, Орликові суджену необхідністю, високу й тяжку місію та через його особливу особисту вдачу — все Орликове життя на еміграції промайнуло повне турбот, неспокою, блукання по чужинах, нужди, горя й, головню, трудів, трудів — невпianoї, невтомної діяльності. У попередніх розділах уже зупинилося докладніше на цій розсяглій, киплячій фанатичній гетьмановій діяльності, що складала, мовляв, вісь його емігрантського життя; залишається ще побіжно додати до цього декілька найхарактеристичніших рисів із його приватного життя, щоб, таким чином, й уява про долю загальну найбільшого мазепинця-емігранта була закінченою.

Рід шляхетський Орликів, наскільки можна щось висновувати з дуже глухих свідочів самого гетьмана та неповних пізніших відомостей сина його Григора, походить із Чехії від 1121 року. Під час гуситських війн цей рід поділився на дві галузі: одна залишалась у цісарських володіннях і розселилась на Шлезьку, друга — виемігрувала до Польщі. По цій останній лінії й пішов український шляхетський рід Орликів¹⁾. Маєтності Орликів були в Білорусі; батько Пилипа Орлика Степан — володів своєю часткою на Мінщині. Пилип Орлик був другим сином Степана. По смерті свого батька він продав свої грунта на Мінщині й рано переселився в Україну; таким чином в Україні рід Орликів з'являється щойно з Пилипом, пізнішим гетьманом. Народився Пилип Орлик у 1672 р. За молодих літ учився в київській могилянській академії, звідкіль і виніс таке добре знання латинської мови. Року 1694 Пилип Орлик закінчив студії в академії, а року 1698 дістав посаду консисторського писаря в Київській Митрополії²⁾. Року 1698 Пилип Орлик одружився з Ганною з роду Герциків і мав з нею восьмеро дітей — Анастасію, Григора, Махайла, Варвару, Якова, Марту, Марію-Ганну, Катерину, при чім четверо останніх родились уже на еміграції. По одруженні жив Орлик у Полтаві до початку московсько-шведської війни. Під час війни оселився він у Батурині й був при особі гетьмана Мазепи. В час вибуху української революції, стоячи близько до ста-

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Орлики й Герцики. (Генеалогічні замітки). Ст. Укратна 1925.

²⁾ Іл. Борщак: „Головні дати життя Орлика“. Ст. Укр. 1924.

рого гетьмана, яко генеральний писар, Орлик, безумовно, був утаємничений у пляни визвольного руху; до того ж Пилип Орлик і користувався ще особливою увагою та довір'ям старого гетьмана. З року 1707, коли гетьман Мазепа відкрив Орликові остаточний, повний плян рішучого зривання з Московою, Орлик стає найближчим помішником і дорадником гетьмана. По боці гетьмана Мазепи брав участь Пилип Орлик у шведській кампанії в Україні, був свідком української поразки під Полтавою й після Полтави разом із недобитками шведської армії, із мазепинським табором, укупі з королем Карлом XII і гетьманом Мазепою, зо своєю родиною опустив рідну землю й опинився на чужині.

* * *

Першим місцем осідку Пилипа Орлика на еміграції була Варниця біля Бендер, де поблизу шведського королівського табору помістився й мазепинський табір українських емігрантів. По смерті гетьмана Мазепи вступає в чинну роль провідника еміграції й усього українського революційного руху 1710 р. нововибраний гетьман Пилип Орлик. Сам Орлик дуже неохоче прийняв гетьманську булаву, як було вже це зазначено, і через заплутані грошові справи Мазепиною свадщини, що тісно лучилася з гетьманським знаком і через специфічні стосунки персональні з Андрієм Вейнаровським, найближчим родичем та спадкоємцем Мазепи, як у майні його, так і у владі. Рішучу роль у виборі Пилипа Орлика на гетьмана відіграв шведський король Карло XII, тодішній протектор України і зверхній керівник та опікун української еміграції, що тулилась біля нього в Туреччині. Взявши до рук булаву, хоч і мимоволі, Орлик енергійно береться до праці керівника української політики й еміграції, із того часу ім'я його нерозривно зв'язується з цілою великою акцією боротьби за волю й право України.

З Бендер 1711 р. Орлик робив, керуючі українськими збройними силами, разом із татарами, інтервенційний рейд в Україну; по невдалому наступі повернувся знов у Бендери, де проживав стало аж до від'їзду у Швецію. У Бендерах під опікою шведського короля й у той час, коли ще турки були прихильні, як до української еміграції, так і до шведської, Орликові та його родині жилося ще досить добре, принаймні, матеріальної нужди вони не терпіли. Пізніше Орлик сам згадує цей перший період свого емігрантського життя, як гарний у порівнянні з періодом дальшим, шведським; він перераховує своє утримання від турків у грошах і натурою. Правда, що з цього турецького утримання мусів був гетьман утримувати й старшину свою, і службу свого двора, але цей перший період еміграції, як для самого Орлика, так і решти Мазепинців, все ж можна вважати ще за задовільний. Від 1713 року становище всієї української еміграції в Туреччині, і гетьмана Орлика зокрема, починає надто погіршуватись. Конфлікт короля Карла XII з турками викликав у них неприязні відносини й до українських емігрантів; з вивезенням Карла до Демотики й політичне, а тим паче, й еконо-

мічне становище Орлика, що залишився в Бендерах, час-од-часу скрутішало. В своїх листах за цей час гетьман усе частіш та частіш скаржить на грошові затруднення¹⁾. Яксь турецька матеріальна допомога в цих часах була вже, як видно, для Орлика невистарчальна, якщо не була й зовсім скасована — про це відомостей немає — в усяким разі гетьманове становище було дуже тяжке: він затягувався в борги й мав із цим великі неприємності та турботи. Один із листів до короля Карла, в якому Орлик скаржить, що на нього наступають зо своїми жаданнями і турецькі вірителі, і висланці з Січі, свідчить яскраво, що й Орлик, і вся українська еміграція під той час у Туреччині терпіли вже значну матеріальну нужду й грошову скруту. Ще яскравіше малює своє стиснене становище Орлик у листі до Міллерна, державного секретаря шведської закордонної експедиції. Гетьман сповіщає, що турецькі кредитори завізували його навіть до суду за борги, що з великими труднощами вдалося йому випросити собі двомісячне продовження речення сплати; скаржить при тім, що, коли не зможе заплатити боргу, то продаде зо всією своєю родиною²⁾. В цей період скрути й невдач та неприязного відношення турків намічається в Орлика велике роздратування проти них, гнітить його свідомість самого союзу з невірними; впадає він у сумнів, і навіть виникає вже в нього думка про благо розірвання з турками згоди та примирення й злучення всіх християн проти невірних. Під таку тяжку хвилину сумнів і неприязнь до турків із такою силою захопили Орлика, що в шифрованому листі до Міллерна він висловився про турків дуже зневажливо, зазначивши, що й королеві Карлові нічого сподіватись від помочі турків, які в своїх обіцянках усе є невірні (зрадливі)³⁾.

В Бендерах при конфлікті короля Карла XII з турками Орлик мало не розплатився життям за свою відданість королеві: він не хотів розлучитися з ув'язненим королем і так тим розгнівав хана, що поставив під загрозу й своє власне життя, і свободу своєї родини; лише завдяки заступництву ханового сина Калги-султана та польського посланця Сапіги така серйозна небезпека для Орлика минувала.

Король Карло XII, вертаючи 1714 р. з Туреччини до Швеції, закликав до своєї батьківщини й Орлика. І гетьман унедовзі за королем із своєю найближчою старшиною, з родиною та слугами покинув турецьку землю й від'їхав до нової чужини. На новій 1715 р. прибув Орлик до Відня й одержав туг від короля Карла 1,000 імперіялів на дальшу подоріж; та все ж подоріж по Європі Орликової групи емігрантів була дуже утруднена недостаттю грошей, бо без огляду на одержані королівські імперіяли Орлик ще звертався листом до Міллерна зо скаргами, що йому бракує грошей на дальшу подоріж, що не має ані коней, ані повозу, а в чужому місті стида-

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Про турків Орлик пише: „...Nihil prosperi sperandum fore Sakrae Regiae Majestati ex ore Turcarum, qui in fide et in promissis semper sunt infideles...“ (Енсен: Орлик у Швеції — примітка).

ШВЕДСЬКО-КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР ПІД БЕНДЕРАМИ.

ГОНЕЦЬ З УКРАЇНИ

ється звертатися до чужих людей за допомогою ¹⁾; з таким же листом звертався він і з Істаду, куди прибув у травні, прохаючи знов коней і повозів для дальшої подорожі.

У Швеції під опікою короля Карла XII, а пізніш королеви Ульріки-Елеонори, прожив Орлик із родиною п'ять років, спочатку у Христіанстаді, потім у Стокгольмі. І в Швеції також Орликове життя переповнене було турботами й постійним неспокоєм; помімо різних політичних справ, ще й у справах економічних зазнав він великих клопотів, бо мусів старатись і за родину свою, і за двір свій, і за старшину. Орликові листи й за шведський еміграційний період свідчать про надто тяжке матеріальне становище гетьмана з родиною у Швеції. Хоч, щоправда, король і призначив утримання гетьманові з двором у 13,000 срібних талярів річно, проте, за винятком з цієї суми утримання і двору, самому Орликові з великою родиною залишалось ледве 8,000 тал. До того, через кепське тодішнє фінансове положення Швеції, гроші ці часто не виплачувались повністю й у свій час, або часом і зовсім не виплачувались. Орлик часто звертався в цій справі до шведської державної каси і з скаргами до короля, зазначаючи, що не може набути „ні хліба, ні дров, ні світла“, або про свою „крайню розпуку“, яка „готова привести до смерті, бо він знищений від голови до ніг“ ²⁾. Допомігав собі Орлик у тяжкому фінансовому становищу знов позичками й боргами; приходилось під особливо тяжку хвилину діставати гроші й під застав гетьманських клейнодів, як булав, так і приватних цінних речей. Боргові заєгності Орликові за той час лише в частині рахунків виносять великі суми; так в одному власноручному Орликовому рахунку зазначена сума в 1,132 тал.; сума ця склалася з позичок і під застав цінних річей, як двох булав, персня, хреста, та з грошей, взятих у борг у різних осіб, і із заборжености за різні речі першої необхідности, як одяг, помешкання тощо ³⁾. Рахунок же одного купця в Христіанстаді виносить аж 4,386 тал.

Виставляв також гетьман Орлик і великі грошові претенсії до шведської державної каси на виплату йому королівського боргу в 60,000 ціс. тал., позичених королеві ще 1708 р. у Будищах із публічних фондів козацького військового скарбу; упоминався він також і за 20,000 талярів, обіцяних королем хрищеникові своєму й гетьмановому синові Якову, родженому в Бендерах; не забував просити й відшкодування за давню свою втрату на горілки в 50 бочок, що її забрали були в нього шведи під час перебування в Україні. Але всі ці Орликові претенсії сатисфакції не мали. Ці всі фінансові справи переплутувались ще до того й неприязню двох родин — Орликів і Войнаровських — між собою; Ганна Войнаровська також засилала шведський уряд проханнями про сплату їй королівських різних боргів, при чім іноді на один і той борг претендували обидві родини, ставлячи тим і шведів у трудне становище й загострюючи

¹⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ *ibidem*.

ще більш різними плітками та неприязню стосунки між собою. В такій нужді й клопотах переживає своє вигнання Орлик у Швеції. За життя короля Карла, протектора й великого гетьманового прихильника, зв'язаного до того своєю колишньою тісною бойовою чинністю з українцями, Орлик з більшим почуттям права свого звертає до короля й уряду за допомогою; по смерті ж свого опікуна Орликові претенсії до шведів стають все тихішими й неспівимішими; очевидно, гетьман розумів незручність свого становища в постійних вимогах до нового вже шведського уряду. До того й певна персональна гетьманова амбітність не дозволяла йому виставляти свої претенсії в таким тоні й із такими мотивами, як робив це за життя короля. Що гетьман Орлик, дійсно, був амбітний й навіть при скрайній нужді у своїх проханнях дбав, щоб не наразити своїй амбіції та не понизити своїй гідності, свідчить лист його до Міллерна від 20 грудня 1716 р. ще навіть за життя короля. Лист цей рівночасно малює й дуже велику матеріальну скруту Орликової родини на чужині.

„Я довідався — пише Орлик — що заступник хліярха пан де-ля Валле предложив у моім імені, проти моєї волі, Священній Королівській Величності просьбу, в якій, між іншим, згадав про дім християнstadського бурмістра, де мешкала колись найясніша королева Польщі, ніби я просив собі той дім із цілим внутрішнім урядженням, зеркалами, килимами і т. п. Зробив це пан де-ля Валле через особливу свою ласку до мене, а також через співчуття до чужинця, бачачи ті невгоди, які ми терпимо в теперішнім помешканні — старім, вогкім і підупалім, з трьома всього покоями, в котрих міститься вся моя родина, слуги й служниці, через що четверо із слуг, не маючи під зимову пору жадного приміщення, знаходять нужденне пристановище вдень на кухні, а вночі у стайні. І то, може, спонукало пана де-ля Валле згадати в поданім ним, не мною, меморіалі про дім бурмістра. Признаюся, що я писав до найсвітлішого пана генерал-губернатора Скитте про зміну мешкання й у листі вказував на дім бурмістра, у котрім він сам ледве чи буде мешкати, як на відповідний, коли б можна було його набути й коли б до того не було перешкод; але про зеркала, килими й інші предмети збитку я ніколи не думав, бо я чужинець, у чужій стороні, не зідхаю за блиском чи в моім домі, чи зовнішнім, і вдоволений тим удержанням й одінням, які добуваю собі, родині, урядникам і дворові зі скромних фондів, даваних мені через ласку й милосердя Священної Королівської Величності, мого милостивого пана. Звичайно, я волів би жити, як приватний чоловік у якімнебудь маєтку в цій державі, ніж терпіти нужду, особливо зимою, бо на селі легше з дровами й дешевша живність; але не смію непокоїти когось цією справою, щоб не ... судили мене в нахабності“¹⁾.

Отже, як видно, навіть ще за життя короля одно навіть припущення, що хтось міг би подумати про його, Орлика, якусь нахабність, уже хвилює гетьмана і вражає його амбіцію. Тим тонше й чуйливіше відчував Орлик тяжке становище нахлібника в чужій землі вже за нової влади, й у листі до королеви, повним поваги й почуття гідності, гетьман звертається:

„...Я зробив для його Величності все можливе, але жалую над своїм нещастям, бо живу в цім краю чужинцем і з'являюся неспривним для багатьох, одержуючи королівське винагородження. Хоч я знаю тяжке положення шведської держави, але мушу сказати, що я прибув сюди не по своїй волі, а примушений королівським наказом і що через те я

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“.

покинув своє військо й багато справ... Щоб не бути комусь тягарем, я прошу покійно, щоб королева зволіла виправити мене якнайскорше з цієї держави, при чім мають бути сповнені запевнення, дані королівським братом... — (доручаючі листи до союзних князів, Оттоманської Порти, хана тощо — М. Б.) — я не жадаю ніяких підмог на війну, ані грошей на подорож із доходів Вашої Величності, але мені буде дуже приємно, коли Ваша Королівська Величність буде ласкава уділити мені щось, як з моїх публічних, так і приватних засобів”¹⁾.

Зрештою 1720 р., діставши від райхстагу 10,000 таларів, замість прошених 100,000, та пізніш ще 20,000 тал. з умовою, що одержить їх, коли опустить Швецію, Орлик з родиною опустив Стокгольм і вирушив на нові блукання. З цього часу він почав вести свій денник, писаний по-польськи (*Duagysz podróży*) із сильною домішкою латини; у тому деннику майже день-у-день нотує гетьман найвидатніші пригоди зі свого життя й оточення протягом довгих літ (до 1739 р.)²⁾. Прибувши до Істаду й не заставши торговельних кораблів для подорожі, звернувся ще раз Орлик до шведів із проханням дати йому транспортний корабель, що й було шведами з великою охотою виконано, бо, як справедливо замічає А. Єнсен,

„шведське правительство, очевидно, було раде збутися цієї гарячої голови й політичного фантаста за таку дешеву ціну“.

З досвіду сумної пригоди з Войнаровським і з огляду на велику небезпеку подорожі по Європі, наповненій московськими шпигунами, що стежили скрізь за українськими емігрантами, вирушив Орлик із Швеції з фалшивим пасом на польського полковника Епереші, старший же син Орликів Григорій подорожував, як шведський поручник Кароль Каннеберг³⁾. У місті Грайксфельді розлучився Орлик із родиною, що направлялась на Шлезьк, а сам із старшим сином відправився іншим шляхом по Європі, маючи на меті заїхати до Ганноверу, щоб при нагоді побачитися з англійським королем, приїзду якого тоді те місто сподівалось. У Ганновері Орлик із королем не зустрівся й відслав лише до нього листа, де знов, поруч із проханням про заступництво, просить і грошової допомоги на подорож.

„...Залишається тільки — пише Орлик — щоб Ваша Величність для спільної користі обох союзних держав та для ослаблення сил москвитян наймилостивіше зволіла заступитися за мною своїм листом до згаданої союзної Порти й із вродженої В. В. ласки забезпечила мене засобами на подорож, бо важке становище шведського королівства не дозволило йому забезпечити мене в достаточній мірі найкращим для ведення справ“⁴⁾.

Хоча б із цього можна бачити, в яких недостатках подорожував Орлик у своїх блуканнях по Європі.

Таким чином, відїхавши зо Швеції, гетьман Орлик через цілий ряд значних міст, у яких, щоправда, задержувався недовго, як Грайксфельд, Мекленбург, Ростоки, Байсенбург, Люненбург, Ганновер, лянд-

¹⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції“.

²⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“. (Уривки з денника). Хлб. Україна 1922-3.

³⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції“.

⁴⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“. Лист Орлика до англійського короля. Стара Україна. 1925.

графство Тюрингенське, маркграфство Байретенське та Прагу Чеську¹⁾, прибув до Вроцлаву, де зустріла його перша небезпечна пригода. Перебувавши в подорожі по цих значних європейських осередках, скрізь Орлик, як видно з його нотаток у деннику, цікавився життям цих міст, урядженням будівель, оглядав пильно ці міста, відвідував бібліотеки (як наприкл. у Празі).

У Вроцлаві Орлик побачився з родиною й думав у неї зупинитись якийсь час на відпочинок, та через московські інтриги це йому не повелось, і мусів він щонайшвидше звідциль вибиратись. Царські шпигуни, довідавшись про Орликів від'їзд із Швеції, кинулись пильно по гарячих слідах стежити його. Царський висланець при царським дворі граф Ягужинський організував на Орлика цілі лови, бажаючи за всяку ціну дістати його до своїх рук. Спеціально з цією місією відбув до Вроцлаву молодший брат Ягужинського, але, завдяки обережності самого Орлика й заступництву за нього впливових шлеських шляхтичів, замір московський було змарновано. В цій то самообороні й опирався Орлик на своє походження з чеської шляхти й від польських батьків (*ad nobilem ab Atavis Bohaemicum, ab Avo autem et Parentibus Polonicum...*)²⁾, як на доказ, що не є й ніколи не був царським підданцем. Через сильне заступництво місцевої шлеської шляхти Орликові й родині його вдалося врятуватись від московських насильств, але цар наказав йому опустити негайно Шлеск, що гетьман і зробив, відбувши до Кракова. Орликові пригоди у Вроцлаві найкраще змальовані ним самим в одному з листів до шведських своїх друзів:

...Цар — пише Орлик — вислав у Гамбург молодшого брата Ягужинського, котрий мав шпіонувати мене і спробувати арештувати. Але ті заходи не вдалися, і він від'їхав шукати мене у Вроцлаві... Граф Найдгарт, з любови й ніжної дружби, які він чув до мого свояка барона і шамбеляна Й. Ц. В. Орлика, що вмер 15 квітня, подав йому до відомості ці листи, і той, у той самий день 18 березня, бувши вже на смертнім ложі, запросив мене до себе, показав вищезгадані листи (листи вказували на небезпеку для гетьмана Орлика — М. Б.) і порадив, щоб я перенісся в інше безпечніше місце, аж поки Ягужинський не від'їде до Вроцлава. Але ніколи мій свояк не припускав, щоб цар видав на мене таке суворе рішення, хоч, на всякий випадок, написав до канцлера Королівства Чеського графа Шліка, представляючи, як він сам і його дім заслужилися перш царями, підносячи, що я його близький свояк, а за тим залучаючи просьбу, щоб цар по своїй ласці й пам'яті на видатну й вірну службу його самого, його батька й брата не дозволив москалям збезчестити його дім через ув'язнення моєї особи, бо ні я, ні мої предки не знаходяться під царським підданством. Виславши такого листа, свояк мій дав мені 20 березня повіз і коні, щоб відвезти мене в одно безпечне місце, віддалене вісім міль від Вроцлава. По моїм від'їзді прибув із Гамбурга до Вроцлава молодий Ягужинський, і зараз по прибуттю, довідавшись, де мов мешкання, удався туди о годині першій по півночі, щоб арештувати мою родину, але ні підступом, ані обманом не міг наклонити господаря відомкнути браму й вернутись, втративши надію допняти свого. Але щоб він не довершив таки свого наміру якимнебудь іншим способом, зараз удосвіта на другий день небіжчик, свояк мій, подбав про безпечність моєї родини, при допомозі теці, помістивши жінку в однім монастирі, чотири

¹⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“. (Уривки з денника). Хліб. Укр. 1922-3.

²⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. Memorial (додатки).

доньки у другім, а двох синів (бо третій — найстарший — був при мені) у Єзуїтів... Ще не було мене у Вроцлаві, коли найсвітліший старший директор граф Шафгач дістав царський наказ змусити мене й родину до виїзду з наслідних царських країв, а канцлер граф Шлік написав до небіжчика, мого свояка, щоб той наклонив мене не противитися наказові й волі царя... Отже родина моя зісталася у Вроцлаві, укрита в монастирях; оборону й опіку над нею мій свояк поручив своєму родичеві панові баронові Менніхові... А я, не маючи сталого місця, де б міг приклонити голову, став позорищем світові й людям, переїжджаю з місця на місце, для безпечности під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця, і терплю страшну нужду, яка не дозволяє мені удатися на схід і особливо до хана... До тих нещастій прилучається крайня розпука, бо в незгодинах і неповодженнях життя гнітить мене страшна нужда, і коли за інтервенцією Вашої Маїніфценції Й. К. В. не споможе мене безпроволочно 1,000 імперіялів, то пропадемо і я, і моя родина, бо хоронячись у монастирі перед злобою ворогів, вона не може навіть зебрати на своє удержання"...¹⁾

У Кракові Орлик пробув до лютого 1722 р., а в березні переступив польський кордон і добився до турецьких володінь — мети своєї подорожі. У Туреччині знову спіткала гетьмана неприємна й небезпечна пригода — хотинський паша, підкуплений москалями через Сенявського, затримав Орлика, відібрав його папери й мав намір, заарештувавши, видати Сенявському, але, завдяки заступництву англійського посла за наказу візиря мусів Орлика звільнити. Тоді наказано було Орликові турецьким урядом їхати до Македонії. Відвідавши по дорозі могилу гетьмана Мазели у Галиці й відправивши панахиду на ній, прибув Орлик до Сересу Македонського, а звідтіль із нового наказу від'їхав до Солуня, де просидів 12 років у самоті, у тузі по родині. У Солуні гетьманове життя було досить одноманітне; крім майже щоденного писання листів та читання чужоземних газет та ще приятелювання з небагатьма турецькими місцевими урядовцями, як кадї й муфтії, або з консулами французьким і англійським²⁾ — не мав Орлик ширших живих стиків із зовнішнім світом, позбавлений був суспільства земляків. Та все ж, навіть сидючи в неволі, гетьман Орлик жваво цікавився всіма тодішніми світовими подіями, був завжди в курсі політичних справ; особливо цікавився він становищем в Україні й у сумежних із нею землях і робив із приводу цього постійні нотатки³⁾. Зв'язковим між Орликом, політичним світом, українськими емігрантами, Запоріжжям і навіть Україною був тоді син його Григор.

Варто відмітити, що за час Солунського сидіння Орлик пильно дбав про розголос української справи по світі, і, крім постійних широким інформацій про себе та свою батьківщину у численних різних листах, подав ще спеціально 1730 року Вольтерові матеріали до його історії Карла XII про стосунки шведського короля з Мазепою⁴⁾.

По звільненні з Солуня 1734 р. знову кидається Орлик із місця на місце, на цей раз обмеживши свої мандрівки та блукання лише турецькою територією. За останній період Орликового життя

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“.

²⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“. (Уривки з денника). Хліб. Укр.

³⁾ *ibidem*

⁴⁾ Іл. Боршак: „Головні дати життя і діяльності Орлика“. Стара Укр. 1924.

маються дуже скупі відомості, але, наскільки відомо, встиг він за цей час побувати в Каушанах, Чернівцях, Відині в Болгарії, Ясах, Букарешті, Білгороді ¹⁾. Року 1742 гетьман Пилип Орлик умер в Ясах у валаського господаря Константина Маврокордато, у якого доживав свого старечого 70-ти літнього віку. Поховано гетьмана Пилипа Орлика в Ясах.

Так жив у постійних мріях про Україну, у великих довгих трудах для Неї, повний живих надій і незломної, фанатичної віри у прийдешню волю батьківщини великий гетьман-емігрант на вигнанні.

Відомості за родину Орликову занадто скупі й сухі. Відомо лише ²⁾ поки, що гетьманша Ганна Орликова перебувала якийсь час із дітьми на Шлезьку, потім у Галичині, терпіла велику матеріальну нужду, на яку постійно скаржилась у листах до гетьмана. Розбиралась Орликова добре в тодішніх політичних справах і була постійним зв'язком між сином Григором та Мировичем і Нахимовським. Коли почерла Орликова й де — не відомо. З Орликових дітей Яків і Катерина померли ще малими; старша дочка Анастасія одружилася зо шведським генералом Штенфліхтом, за нього ж по смерті Анастасії віддалася й друга Орликова дочка Варвара; Марта одружилася з волинським шляхтичем Держановським; про Михайла Орлика відомостей немає.

Григор Петро
Орлик.

Син гетьмана Григор Орлик, будши найвидатнішим Мазепинцем у рядах нової емігрантської генералії, яко активний продовжувач батьківського великого діла, заслуговує на окрему згадку про нього. На своєму місці у попередньому розділі вказувалось уже на його політичну діяльність, залишається побіжно переглянути перебіг його життя, що відмічено найщасливішою долею з усіх емігрантів-Мазепинців. Григор Орлик, дійсно, був достойний син великого українця—батька свого; не оглядаючись на свою таку щасливу долю й блискучу кар'єру при французькому дворі, на багатство й славу, зрештою, не зважаючи навіть на те, що свою батьківщину—Україну—Григор фактично мало навіть знав, опустивши її в занадто молодих роках—до кінця життя свого залишився він вірний вітчизні й батьківському заповітові—змагання і праця на користь Вільної Козацької Нації.

Григор Орлик народився 1702 р. у Батурині. Семилітнім хлопцем вийшов Григор із рідної землі з батьком на чужину й пробув у ній до смерті. Перебіг його життя на еміграції дуже сорокати й жвавий. Перебуваючи з батьками у Швеції, студював науки у Лунді в університеті. Під час подорожі з батьком по Європі з Кракова відправився Григор до Дрездену на польську військову службу в саксонській гвардії, де пробув до року 1726. Головною блискучою кар'єри досягнув Григор Орлик у французькій дипломатичній службі; він був улюбленим довіреним французького короля Людовіка

¹⁾ Іл. Борщак: „Головні дати життя і діяльності Орлика“. Стара Укр. 1924.

²⁾ Відомості про Орликову родину подаються на цьому місці за помітками Іл. Борщака в студії його „Орлікіяна“. Хліб. Укр. 1922-3.

XV, постійно у справах державних і з окремих доручень короля курсував між Царгородом, Кримом, Варшавою, Кенігсбергом, Данцігом, Стокгольмом і Версалем; при цих мандрівках рівночасно виконував обов'язки й висланця, і дипломата, і зв'язкового в справах чисто українських. З року 1744 Григор Орлик присвятив себе цілковито військовій службі, в якій дослужився до генерала-поручника Французької королівської армії. Брав участь Орлик і відзначився в різних баталіях і боях, командуючи не раз великими воєнними відділами, як під Франкфуртом і Бергеном. Одружився Григор Орлик із Оленою Дінтевіль зо старого шляхетського роду. Дітей подружжя це не мало.

Французький уряд признав за Григором Орликом графський титул, як за сином шефа вільної нації. У Франції Орлик у свій час був популярною особою, яко герой багатьох баталій; ім'я його записано у низці героїв семилітньої війни та у військових аналах. Був Григор Орлик добре відомий та впливовий і серед української еміграції; тим то так легко й віддалися під його керівництво по смерті гетьмана такі старі й значні емігранти, як Мирович та Нахимовський. Також і Москва гостро уважала на активну діяльність Григора Орлика, оцінила була навіть його голову на вагу золота і за ним слідували численні агенти, але як і тодішні московські шпигуни, так і пізніші російські історики, постійно плуталися в авторстві акцій батька й сина, тому, власне, ім'я Григора Орлика в історії ще мало відоме.

**Андрій Война-
ровський.**

Особливе місце у вищому середовищу першої української еміграції займає постать Андрія Войнаровського, як через своє відокремлене становище в рядах вищої гетьманської старшини, та ту роллю, що грав він при дворах Європи, так і через свою незвичайну долю, яка лучилась йому на вигнанні. Андрій Войнаровський не належав офіційно до найближчого старшинського оточення гетьмана Орлика; через досить загострені родинні непорозуміння ці два найближчі у свій час співпрацівники гетьмана Мазепи і спадкоємці його влади, пізніше навіть були відчужені від себе, але ім'я Войнаровського, як улюбленого Мазепиною небожа, як найближчої до нього людини, як наслідника його дібр і через те найбагатшої особи в еміграції, до того ще й як людини, що через різні шляхетські зв'язки була добре ситуована в тодішньому вищому європейському суспільстві, було дуже популярним, як в Європі, так і в Москві, так і між українцями. Не був цілковито віддалений Войнаровський і від політичного руху української еміграції, особливо на початку вигнання, під час перебування Мазепинців у Туреччині; щойно пізніше, будучи відокремлений від головного гетьманського штабу, що перебував у Швеції, він уже активної участі в політиці не брав¹⁾. Головна ж політично-воєнна діяльність Войнаровського падає на перші часи української революції. Будучи Войнаровський найближчою людиною до геть-

¹⁾ Іл. Боршак: „Арешт Войнаровського“. З. Н. Т. Ш. ч. СXXXVIII—CXL.

ПІД ЧУЖИМИ ПРАПОРАМИ.

Рис. Ол. Данченко.

мана Мазепи, виконував дуже важні гетьманські доручення й був утаємничений у політичні Мазепині пляни.

Андрій Войнаровський, гетьманів небіж по сестрі Олександрі Степанівні, в другому подружжі Войнаровській, народився у 1680 р. у м. Києві, де його батько був суддею. По смерті батька Андрій із матір'ю оселився в Батурині, де ріс у великій ласці й прихильності гетьмана, наче його син. Як можна догадуватися з деяких уривочних звісток, студіював науки молодий Войнаровський у Дрездені¹⁾, був отже людиною європейської освіти й виховання. Тут же в Європі під час своїх студій набув він чималі визначні знайомства із шляхетськими колами вищого європейського суспільства; ці зв'язки пізніше до деякої міри улегшували йому долю перебування на чужині, яко емігранта. Року 1706 Войнаровський повернувся з Європи в Україну і через рік у складі московських військ брав участь у кампанії проти шведів. В межичасі років 1707—8, коли, властиво, підготовлялася вже українська визвольна революція й вицвітав шведсько-у.-раїнський союз, Войнаровський стояв у курсі політичних українських справ і плянів свого стрія та був таємним гетьманським довіреним при московському війську. Він стежив за плянами й рухами москалів і сповіщав Мазепу; мав при тому ще й дуже тяжку, делкатну й відповідальну місію—стримувати московське військо від маршу в Україну, поки не наблизяться до неї шведи. Він то перший і довідався в московській военній квартирі про наглий замір Меншикова відвідати гетьмана Мазепу в Борзні, де в той час якраз виготовлялись пляни рішучого протимосковського виступу, що могло привести до його ліквідації, та спромігся у такий скрутний момент своєчасно попередити про це гетьмана²⁾. Під час шведської кампанії в Україні був Войнаровський зв'язковим між шведською головною квартирою й українським військом. При шведському военному штабі користав із великої прихильності до нього Карла XII й генерала Левенгаупта. Визначився в той час і чисто военним хистом у боях під Веприком та Гадячим. По погромі шведів і українців під Полтавою Войнаровський не розлучався з гетьманом Мазепою й разом з ним та з усією українською еміграцією прибув до Бендер. У Бендерах і надалі зоставався близько при старому й хворому вже гетьманові, мешкав в однім домі з ним, як найближча людина, а після смерті гетьмана став головним спадкоємцем Мазепиних багатств³⁾. З-за цієї то грошової та урядової спадщини гетьмана Мазепи й зачалися непорозуміння між Войнаровським та Орликом, які надалі вже весь час не припинялись. Був Войнаровський і серйозним конкурентом Орликові на одержання гетьманської булави; уряд цей на еміграції в'язався тісно з посіданням деякої частини багатств гетьмана Мазепи; згідно із заповітом Мазепи багатства його мали припасти Войнаровському, як найближчому родичеві; Орлик

¹⁾ Іл. Боршак: „Арешт Войнаровського“. З. Н. Т. Ш.

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ а. Н. Молчановскій: „Нѣсколько данных о смерти и наследствѣхъ Мазепы“. Киевск. Старина 1903 г, Январь.

б. А. Енсен: „Родина Войнаровських у Швеції“. З. Н. Т. Ш. ч. 92,

настоював на виділенні і з Мазепиної спадщини військових сум і скарбів,—до того козаки підпирали гетьманську кандидатуру Войнаровського, а король Карло бажав би собі бачити гетьманську булаву в Орлика — всі ці заплутані комбінації й викликали неприязнь між двох популярних Мазепинців-емігрантів. По проголошенні гетьманом Орлика Войнаровський ще якийсь час перебував у Бендерах; тут він одружився з Ганною з дому Мирович, у першому подружжі Забілою. Урядово виконував Войнаровський при гетьмані Орликові роллю посла і звязкового з турками й татарами. Року 1710 Іздив він з гетьманського доручення у Крим, а в роках 1711—12 перебував уже в Царгороді, яко висланець короля Карла, хоча займався виключно українськими справами. За час перебування в Царгороді Войнаровський зав'язав стосунки з англійським амбасадором, прихильним тоді до царя, й переконував його в загальноєвропейським інтересі про зниження могутності Москви. Року 1712 вернувся Войнаровський в товаристві відомого французького географа й мандрівника, приятеля короля Карла XII, Ля-Мотрея до Бендер. Тут був наділений від шведського короля рангою королівського полковника. У 1715 р. вкупі з гетьманом Орликом і його старшиною покинув Войнаровський Туреччину й вирушив до Швеції, але по дорозі залишився у Відні. Мавши значні грошові засоби, старі знайомства й приятелів, жив Войнаровський якийсь час у Відні широко в колі вищої шляхти і, навіть, бував при царській дворі. У 1716 році рушив молодий блискучий український шляхтич із Відня до Швеції, маючи на меті побачитись із своїми земляками та одночасно поклопотатись перед шведським урядом за повернення позичених у нього в різний час королем грошей. На шляху своєї подорожі побував Войнаровський у Вроцлаві, побачився там із своєю родиною, що раніш за нього перебралась у це місто на життя — жінкою, сином і дочкою. У Вроцлаві склав Войнаровський свій заповіт на майно; при чому синові своєму заповідав відбутися студії й подорожі в чужих землях; це почасти є характеристичним для нашої першої еміграції—доцінювання науки і спрага в набуттю знання. У вересні 1716 р. прибув Войнаровський у вільне місто Гамбург, де й спіткала його неволя.

Місто Гамбург під час боротьби Швеції й Московщини стояло по боці Швеції, з якою в'язали його релігійні й політично-економічні інтереси. У північній Європі відогравав Гамбург і значну роллю жвавого політичного осередку, де сходилися, сплітались у політичній грі й інтригах усія гуртки, партії, нації тощо. Гамбурзька преса була розсягло поширена й мала великий вплив на європейську опінію; преса ця, як і суспільство вільного міста, була дуже неприхильна до Москви, особливо в роках 1708—9, коли дуже активно пропалагувала шведсько-український союз. Тим то царський уряд мав завжди пильне невиспальне око на Гамбург, як центр ворожих собі інтриг у північній Європі. Ще року 1709 цар Петро I найняв собі на службу в цьому місті Фрідріха Беттігера, яко царського резидента; завданням його було вести московську пропаганду й ослаблювати всякі протимосковські впливи та виступи. Прибуття до Гамбургу такого популярного Мазепинця, як Войнаровський, зараз же

звернуло увагу московського резидента й за українським емігрантом негайно встановлено було стеження. Войнаровський же, без огляду на небезпеку, держав себе дуже необачно. Він зараз же по прибуттю до вільного міста нав'язав стосунки з вищими колами гамбурзького громадянства, увійшов до салюну своєї приятельки Аврори Кенігсмарк, наоколо якого точились тодішні політичні інтриги, став видною особою в цьому салюні й одверто виступав там проти політики Москви. У Кенігсмарк вступив у тісні стосунки з англійським представником Матесоном і доводив йому, як і Орлик іншим шляхом англійському урядові, про небезпеку для Європи від могутності Москви. Англія в той час, будучи ще недавно прихильницею царя, з причини загрожених своїх інтересів на Балтику, почала вже обертати свою політику проти Москви; таким чином пропаганда Войнаровського падала на вдячний ґрунт; крім того, Войнаровський піддержував жваві стосунки з гамбурзькими шведами. Це все давало привід москалям вживати проти українського емігранта рішучих заходів, щоб зробити його нешкідливим. Поза тим, саме перебування небожа гетьмана Мазепи в першорядному політичному салюні Європи й увага до нього вищого гамбурзького суспільства було вже випадком проти царя. Поведінка Войнаровського в Гамбурзі дратувала москалів, і після наради вищих царських достойників резидентові Беттігерові наказано було силою захопити Войнаровського. Найняті для цього спеціально московські агенти активно зайнялися цією справою. Поступування царського резидента й решти московських чинників, що у вільному місті, на чужій землі, супроти місцевого звичаю й міжнародного права зробили зухвальний напад на безборонного емігранта і їх далішні засоби обману, провокації й брехливих обіцянок, як представників царських, так і самого царя,—свідчать яскраво, яке виїмково дикунське право насильства дозволила собі Москва в боротьбі проти українців, навіть на території Європи. Царський резидент найняв шпигунів з великою оплатою, щоб вони день і ніч стежили за Войнаровським. Друзі Войнаровського попереджували про небезпеку, та він досить легковажив загрозову ситуацію й не уживав відповідних заходів.

Беттігер в імені царя звернувся до гамбурзького магістрату з вимогою дозволу на арешт Войнаровського, потрібного начеб для вирівняння різних грошових рахунків його з царським скарбом. Магістрат, з огляду на таку міродаїну для того часу вимогу, не входячи в розгляд справи по суті, дозволив на такий, певно домашній арешт на міській гавптвахті дав. Вимогу резидента гамбурзький магістрат тим скорше поспішив задоволити, що близько Гамбургу стояло тоді московське військо, і місто не вважало для себе вигідним входити в який би не було конфлікт із царем. Правна начеб на той час московська вимога, підперта ще реальною загрозою, не залишала надовго магістрат зупинитись на згоді. Згода на арешт була резидентом осягнута. Далі ж резидент, не оглядаючись уже на магістрат та право, став чинити на власну руку. Увечері 12 жовтня 1716 р. при виході з одного шляхетського приватного дому Войнаровського було заарештовано резидентом у присутності гам-

бурзької міської патрулі, що мала завдання відправити Войнаровського на гавптвахту. Резидент, не зважаючи на магістратську патрулю, самовільно замість гавптвахти відвіз Войнаровського до свого дому й замкнув його під варту. Самовільно ж зробив і трус у помешканні Войнаровського та забрав до себе його речі. Магістрат зрозумів свою політику з дозволом на арешт, був ображений грубим порушенням права вільного міста, але фактично вже звільнити Войнаровського з резидентської оселі не міг; залишилось лише магістратові приставити до Войнаровського і свою варту, щоб, принаймні, перешкодити вивозу заарештованого з міста. Тим часом, арешт емігранта, старшини вільної козацької нації, полковника шведської служби й знаного родича Мазепи та супротивника царя, збудив живий розголос по всій Європі. Майже вся тодішня впливова преса європейська відгукнулася на цей скандал у дусі переважно прихильнім до долі безборонного емігранта й у гостро неприязному до варварських метод Москви. Особливо гостро, в обурливому тоні, освітлювала цю подію преса вільної opinii, як гамбурзька або гаазький орган французьких протестантів¹⁾. Гамбурзький магістрат був схвильований випадком такого незвичайного арешту й знаходився в розпачливому становищу, не знаючи, що почати, щоб зліквідувати скандал. Означеного рішення магістрату добилась, зрештою, інтервенція чужоземної дипломатії на чолі з французьким амбасадором Пуссеном, що близько також зайнялась справою Войнаровського. Зробили рішучий демарш перед магістратом у цій справі і шведський амбасадор Ротліб та почальний вождь шведського війська в Бремені генерал Велінг, вимагаючи іменем короля негайного звільнення Войнаровського, як шведського полковника. Войнаровський же в арешті сам склав ноту протесту й через Велінга передав її старшині дипломатичного корпусу Пуссенові. У цій ноті звертається Войнаровський до цісаря німецької імперії, до шведського короля, „протектора козацької нації“, до французького короля, схоронця принципів права й моралі в Європі, до англійського короля й заявляє, що його арешт є противний міжнародньому праву, що скрізь поважається й що його ніхто не сміє порушати. Войнаровський протестував щодо насилля над собою, бо не був підданцем московського царя. Нагадував, що навіть турки поважають право азилу і що султан відмовив видати козацького гетьмана Мазепу. Цей протест дав право дипломатам офіційно вмішатись у справу Войнаровського, й амбасадори французький, шведський і цісарський зробили урочисту інтервенцію перед гамбурзьким магістратом, вимагаючи звільнення Войнаровського. В наслідок таких рішучих заходів чужоземних вищих чинників магістрат постановив не видавати Войнаровського цареві й не дозволити вивезти його з міста.

Сам Войнаровський, будши добре інформований про хід його справи, мав рожеві надії на скоре звільнення. Він вислав у Вроцлав до жінки листа, в якому заспокоює її, що через інтервенцію міні-

¹⁾ Іл. Борщак: „Арешт Войнаровського“. Зап. Наукового Т-ва ім. Шевченка, ч. 88.

стрів шведського, французького й царського місто не дозволяє вивезти його, і він сподівається зискати свободу ¹⁾.

Зо свого боку й цар не годився з невдачею й енергійно добивався дістати Мазелінця до своїх рук. Він настоював на тому, що вимагає видачі Войнарівського, як дезертира (така вимога на ті часи не суперечила міжнародному праву про екстрадицію) і навіть доходив до того, що загрожував Гамбургові збройною силою ²⁾.

Без огляду на суворі вимоги й загрози царя, магістрат за піддержку царя, як свого сузерена, видачі Войнарівського рішуче відмовився. Тоді то для осягнення цілі з царського боку вжита була провокація. Через давню приятельку Войнарівського Аврору Кенігсмарк стали подаватись від імені цариці, якій необхідно було дістатись до Гамбургу під догляд лікарів перед породом, різні обіцянки, що Войнарівського, коли він добровільно з'явиться до царя, не буде покарано; буде йому дозволено добровільно жити в Європі, де схоче, родичі його будуть звільнені з сибірського заслання, й повернуть їм skonфісковані маєтки; при цьому вказувалось, що наближуються іменини цариці, й у цей день при покірливості Войнарівського йому б треба, безумовно, сподіватись усіх цих милостей. Повіривши щиро в гарний зворот справи для свого друга, Аврора Кенігсмарк негайно повідомила про це Войнарівського, порадивши йому використати сприятливий момент і, таким чином, зліквідувати однаково для всіх обтяжливу й неприємну справу. Войнарівський також надався довірливості, тим більш, що ці ж самі царські обіцянки йому були повторені в імені царя й данським та саксонським послом ³⁾. Царському слову Войнарівський повірив і 5-го грудня 1716 р. звернувся до магістрату з заявою, прохаючи доставити його до царя, якого він має перепрохати й надіється, що в день свята іменини цариці дістане помилування. Того ж дня підвечір під гамбурзькою ескортою Войнарівського вивезли до Альтони, де тоді перебував цар. Цар зустрів Войнарівського дуже ласкаво... а 8 грудня почався вже допит Войнарівського у Вайсенборзі й тортури. Амнеція царя виявилась лише в тому, що Войнарівського не скарано на горло, а заслано в Петропавловську фортецю. У кріпості відсидів Войнарівський сім років, а опісля засланий був до сибірського Якутську, де по довгих роках страждань, самотности й великої нужди помер.

Родина Войнарівського переселилась зо Шлезьку до Швеції. Ганна Войнарівська довгий час добивалась без наслідків полегшення долі свого чоловіка. Сама з дітьми, хоч і була підсоблювана шведськими грішми, які виплачували їй у рахунок королівського колишнього боргу її чоловікові, проте, як видно з її листів і прохань до шведського уряду, терпіла часту нужду й грошову скруту ⁴⁾. Особливо турбувалась мати згідно із заповітом Андрія Войнарів-

¹⁾ А. Єнсен: „Родина Войнарівських у Швеції“. З. Н. Т. Ш.

²⁾ У листі до магістрату цар писав, що „сам в добрій компанії прийде шукати свого васала й бунтаря“. (Іл. Борщак: „Арешт Войнарівського“. З. Н. Т. Ш.).

³⁾ Іл. Борщак: „Арешт Войнарівського“.

⁴⁾ А. Єнсен: „Родина Войнарівських у Швеції“.

ського вихованням і освітою свого сина Станислава. У відповідь на численні грошові претенсії родини Войнарівських щодо сплати їй боргу, зробленого королем Карлом в Андрія Войнарівського, шведський уряд, помимо виплат у різний час частками, нарешті, подарував Войнарівським замок Тіннелсе з маєтком і вважав таким відшкодуванням справу за полагодженою.

Станислав Войнарівський студював науки спочатку у Вроцлавській семінарії, потім у Лунцу в Австрії й у Стокгольмі та Страсбурзі. Також і Станислав Войнарівський клопотався, де лише міг, про полегшення долі батька; просив, навіть, таку точку поставити у прелімінарі 1743 р. Пізніш довший час обтяжував шведський уряд ще проханням надати йому титул графа. З листа Григора Орлика до батька видно, що Станислав Войнарівський усе ж на чужині зошведився. В роках 1754—56 підбується ще слід Станислава у Франції, а дальша доля його, як і доля всієї родини Войнарівських — не відома.

Запорожці. У мазепинському русі запорожці, як відомо, були спочатку одним із найзавзятіших ворогів Москви. Тим то москалі й виключали їх завжди з усякої капітуляції при полоненню відділів шведської армії, в яких попадалися січовики. Цар Петро I особливо не любив запорожців і при всякій нагоді розправлявся з ними найжорстокішим способом. Досить хоча б згадати криваві царські репресії над запорожцями після зруйнування Січі та нищення тих із них, що здавалися на ласку царя.

Під зверхньою владою гетьмана Мазепи і проводом свого кошового Костя Гордієнка-Головка запорожці після полтавської поразки разом із шведською армією відступили в турецькі землі. Як було вже зазначено, первісне число запорожців, виведених Гордієнком із Січі, при переході турецького кордону дуже знизилось, хоч і уявляло з себе ще досить значну кількатисячну силу¹⁾. Запорожці були головною збройною силою мазелинців. Після походу в Україну 1711 р. запорожці з Гордієнком і Орликом знов повернулись на еміграцію в Туреччину. Якийсь час мандрували вони з Кошем по турецькій території між Акерманом і р. Богом, стояли були навіть якийсь час Кошем на р. Кам'янці, начеб у новій Січі, брали участь у Прутському ділі по боці турків, а після остаточного замирення Туреччини з Московщиною заснували дець біля 1716 р. на ханській землі в Олешках при Дніпрі нову Січ, де перебули під турецькою протекцією аж до року 1733. Блукавши по турецьких землях, що межували тоді з Україною, яка попала під владу царя, запорожці піддержували жвавий зв'язок із українським населенням і часто навмисне підбурювали його на заколоти проти Москви. Таке постукування січовиків дуже дратувало царя, і він уживав усіх можливих заходів, щоб шкідливий для нього праці запорожців запобігти; вимагав у турків віддалення їх з-над кордону, пробував і сам приборкати неспокойних січовиків: кого лише було спіймано, для страху

¹⁾ Див. ст. 8 цієї праці.

іншим страшним способом замучено. Але всі ці міри ще більше лютили запорожців, і вони ще з більшою рішучістю й завзяттям постійно шкодили Москві. Рівночасно й запорозька старшина на чолі з кошовим і в згоді з козацькими дипломатами гетьмана Орлика уживала енергійних заходів у Царгороді, щоб підбити турків на війну чи, принаймні, пошкодити інтересам Московщини в Туреччині. Та після Білгородського миру 1712 р. первісне палке завзяття запорожців зачинає помалу згасати. Запорозька емігрантська маса зневірюється в успіхові боротьби; страшить її дальша бездіяльність, туманіють перед нею самі цілі змагання; невдача викликає вже в неї втому, починають дошкулювати різні буденні життєві негоди, й у відчаю зневір'я та нудьги кидається вона шукати якогось виходу. У січової маси зараз же по квітневому білгородському замирінню починає прокидатись думка про каюття й повернення додому. Правда, ця зрадницька думка не захоплює ще з повною рішучістю цілого запорозького товариства. Колосальний вплив і популярність кошового вождя Гордієнка, непримиренного ворога Москви, в силі ще паралізувати поворотницькі заміри й не давати їм поширюватись. До того і страх перед суворістю й жорстокістю царя держить ще запорозьку громаду в нерішучості. Однак, раз угніздившись, поворотницькі настрої з цього часу постійно вже хвилюють і роз'їдають Запоріжжя. Незабаром наспіли сприятливі умовини для повороту емігрантів, і перша партія найслабших духовно, нестійких, змучених і зневірених вояків-емігрантів із Січі подалась на непевну милість царя. Скориставши з того, що цар через особисті клопотання ерусалимського патріярха дозволив на поворот емігрантів-мазепинців, міських козаків, почали й поворотники-запорожці втікати з Січі та вкупі з козаками цілими ґуртами з'являтися з покаянням у царевих володіннях. Так 1714 р. вернулося в Україну 555 люду¹⁾; яка ж була їх дальша доля — не відомо; можливо і їх, як і козаків городових, повисилали до Московщини. Та між запорожцями ще дуже сильно відчувався вплив їх кошового Гордієнка, що був рішучим ворогом поворотництва і якого б то не було примирення з Московщиною. Решту запорозького товариства йому вдалося удержати під своєю владою й під зверхністю гетьмана Орлика. Запорожці, що залишились у Туреччині, осіли Кошем в Олешках. Однак і в турецькому підданстві січовикам не легко жилося. З відповіді запорожців на Орликового каушанського листа²⁾, з різних клопотань перед турками самого Орлика про полегші козакам, видно, що становище їх на землях кримського хана дійсно було жахливе. Як скаржаться Орликові запорожці у своєму листі — великі кривди від татар вони мали, не були певні ані свого маєтку, ані життя. Татари часто відбирали в них коні, вівці, худобу, й не могли козаки добитися правди на татарських судах. Ногайці відібрали від запорожців степи від гирла Дніпра, від Лиману аж по Дніпрові пороги, й козакам не було чим житись. Але найгірше дошкулював запорожцям їх безправний

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ А. Скальковскій: „Филиппъ Орликъ и запорожцы“.

АНДРІЙ ВОЙНАРОВСЬКИЙ.

стан у ханстві щодо особистої волі. Татари поневолювали козаків. Хан Менглі-Герей II півтори тисячі козаків продав був на каторги; і, взагалі, воюючи між собою, різні татарські орди втягали в заклоти й запорожців, а ці останні розплучувались за це невільництвом. Це все дуже непокоїло, дратувало запорожців, і, зрозуміло, чому так часто звертається до них гетьман Орлик із різними посланнями, маніфестами, листами та просить козаків бути твердими й очікувати його допомоги. Нервували запорожців і заходи московської дипломатії перед турками щодо видачі емігрантів, і гетьман Орлик мусів знову клопотатись, доводити туркам цілими трактатами право азилу тощо, а разом і заспокоювати січовиків.

Таке неспокійне, обтяжене непевністю, різними втратами й буденними клопотами життя згладжувало помало в січовій масі уяву конкретних цілей недавно ще відбутої боротьби, витравлювало потрохи з пам'яті недавні обіцянки й завзяття, пригашувало в душі, надхненій ще недавно героїчним визвольним поривом, розуміння ідейних мотивів офір і терпінь. І думка про повернення в Україну й осідок на старих місцях у рідній землі чимраз більше між січовиків кріпшала й углиблювалася. Січовий Кіш поділився вже на дві партії — „кримську“, що відстоювала бажання залишитись на ханських землях, і „московську“, що агітувала й змагалась за повернення під Москву. Партії ці довгий час боролися за перевагу впливу, і Олешківська Запорозька Січ постійно роздиралась внутрішнім неладом. За життя царя Петра I, що сильно ворогував із запорожцями й наказував відбивати їх від московських кордонів зброєю, безумовно, нічого було й думати січовикам про повернення цілим Кошем під Москву. По смерті царя Петра I таку ж суворо політику щодо запорожців продовжувала й цариця Катерина I. Вона наказувала дуже пильно стежити за запорожцями в Туреччині, не дозволяла жадних стосунків із ними українцям; навіть купцям у торговельних подорожах до Криму суворо було заборонено заїздити на Запоріжжя. Завдяки цьому та ще персональному впливові кошового Гордієнка, „кримська“ партія запорожців ще була дуже сильна й легко перемагала поворотницькі заміри нечисленної партії „московської“. По смерті ж цариці Катерини обставини змінились. Правда, ще 1728 р. наказувалося гетьманові Данилові Апостолові відбивати запорожців зброєю, якби вони де об'явилися в більшому числі в Україні, але одночасно таємно наказано було гетьманові заводити зносини з січовиками й обнадіювати їх прийняттям до Росії. В той час заносилось уже на війну з Туреччиною, й москалі сподівалися використати повернення запорожців для охорони своїх кордонів із Кримом. У той час і в російській Україні також знов був відживився козацький рух; розігнані колись запорожці та інші вільні люди стали осідати козаками по р. Самарі. Олешківський Січовий Кіш уважав самарських козаків за своїх підлеглих, останні не визнавали його зверхности, через це між запорожцями самарськими та січовиками часто доходило до гострих суперечок. Козаки самарські навіть ходили на Січ війною й поруйнували були її в той час, як січовики були в поході проти черкесів. Таким чином, і в самій уже Січі „московська“ партія, піддержувана

запорожцями самарськими, починає чимраз набувати дужчої сили. Зачинають і від запорожців із Січі посилатись прохання до російського уряду, щоб знов їх було прийнято під царську руку. Однак Росія ще вагалась прийняти запорожців під свою зверхність, боячись викликати з-за них, як турецьких підданців, війну з Портою. Щойно 1733 року, коли над Росією й Туреччиною зависла вже неминуча війна, виклопотав був гетьман Данило Апостол у цариці Ганни Іванівни дозвіл на повернення запорожців під російську зверхність. Кошового Гордієнка тоді вже не було в живих, і московська партія взяла в свої руки провід на Січі. Під проводом нового кошового Білицького знялись запорожці Кошем у 7,000 люду й переселились на підвладні Москві землі, але офіційно прийнято їх під зверхність царську лише в 1734 р. за кошового Милашевича¹⁾. Гетьман Орлик, як було вже зазначено, вживав заходів до перетягнення запорожців знов у ханові володіння, але ті заходи звелись намарно. Року 1739 Орлик зробив іще спробу навести запорожців до послуку собі. Знов послав до них листа й у таких же палких щирих висловах намагався оброзумити козаків. Доводив у листі, що він заприсяг визволити Україну від гноблення, докоряв за їх ухилення від нього, їхнього гетьмана, вибраного вільними голосами, і за перехід під протекцію ворожої Москви; згадував їм знов нещастя матері-України, плач матерів, батьків, сестер і братів²⁾. І на цей раз докори та заклики гетьмана на запорожців враження не зробили. Вони гетьманського листа, навіть „нераспечатаннимъ“, надіслали російському генерал-фельдмаршалові Мініхові. По смерті гетьмана Орлика намагались були відновити зносини із запорожцями ще Навимовський і Мирович; вони року 1754 їздили до Криму, бачилися там із запорозькими делегатами й намовляли козаків проти Москви³⁾. Певно, становище запорожців під Москвою у той час дуже вже погіршилось; вони писали навіть листа до Григора Орлика зо скаргами⁴⁾, та реальних наслідків ці останні спроби зв'язку з запорожцями не мали. Щоправда, зносини запорожців із Мазепинцями-емігрантами викликали були деяке занепокоєння тодішнього гетьмана Розумовського, але рука Москви з усією силою й вагою лягла вже на могутню коліс і завзяту Січ — та вона вже останні роки ледве животіла й не була вже небезпечною.

Очевидно, не всі запорожці з Олешківської Січі відійшли до Москви. Можна догадуватись, що досить значна ще частина січовиків залишилась під зверхністю гетьмана Орлика. Ще до переходів запорожців під владу Росії в одному із своїх меморіалів зазначав сам Орлик, що має в Туреччині під своєю владою двадцять тисяч запорожців⁵⁾. Не зняти, на основі яких даних гетьман Орлик

¹⁾ А. Свальковскій: „Исторія новой Сѣчи или послѣдняго коша запорожскаго“. Одесса 1885. 3 изд.

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ в. М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“; б. Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

⁴⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

⁵⁾ Орлик пише: „Exercitus meus Zaporoviensis (cuius numerus superat 20,000) in prociuetu discessus Beatisimi Regis ex Turcia... Memoriale XXII. (А. Бисен: „Орлик у Швейцї“. Зап. Н. Т. Ш. ч. 92.

обчислював підлеглі йому еміграційні воєнні сили такою великою цифрою. Можливо, дійсно, що Запорозький Кіш, осівши на стало в Олешківській Січі поблизу кордонів України, став рік-від-року збільшуватись утікачами з українських земель, а можливо, що до Коша втілялись і полкові козаки-емігранти; в усякім разі, беручи навіть число запорожців турецьких у 20,000, подане Орликом, за сумнівне, перебільшене, можна допустити, що число їх, по відході 7,000 із лишком до Москви, залишилось під реґементом гетьмана Орлика ще досить значне.

Гетьманів син Григій Орлик пізніш у „мемуарі до короля Франції й Навари“ від 1741 р., отже ще за рік до смерти гетьмана, згадує, що в його батька є ще кіш у три тисячі п'ятсот козаків¹⁾. Очевидно, „кримська“ партія в Січі, що нараховувала кілька тисяч, не пішла з Кошем під владу Москви, а залишилась під Орликовою владою, але де вона пізніш мала осідок і яка дальша її доля — не відомо.

Полкове ко-
зацтво.

Поворотницькі настрої після остаточного замирення Московщини з Туреччиною сковали слабодухів не лише в рядах запорожців; чи не з більшою ще рішучістю опанували вони й маси полкових козаків, що, можливо, в іще гірших умовах пізнали недолю вигнання. Городові козаки, до яких цар Петро взагалі ставився м'якше, ніж до запорожців, а через те мали вони й більше надій на прощення й повернення додому, звернулись були до єрусалимського патріярха, щоб він клопотався за них перед царем. Патріярх уживав, дійсно, заходів перед висланцем царським у Царгороді віце-канцлером Шафіровим, а той про це сповістив царя. Цар дозволив приймати козаків, що покаються, й обіцяв їм прощення провин. Тоді то на цю можливість повороту відгукнулось чимало полкових козаків, і вони, як і запорожці, почали гуртами з'являтися в Україну, прохаючи помилування в царя. Скільки саме полкових козаків повернулося за цей час з еміґрації, відомостей немає. Знов таки можна лише догадуватися, що кількість таких поворотників із полкових козаків напевно не була меншою від запорожців, бо козаки родиною, маєтками тощо тісніше, на загал, в'язалися з рідною землею, а до того, за спеціальними клопотами патріярха, цар охотніше уділював свої „ласки“ козакам; навіть інструкціями до Шафірова приобіцював поворотникам безпеку життя, здоров'я, давав прощення провин; не обіцяв цар лише звернення козакам тих маєтків їхніх, що до того часу були вже роздані іншим особам, цареві вірним. Отже, очевидно, не мало поворотників-козаків мали ще й якусь таки надію на одержання дечого зо свого майна. Городових козаків, що поверталися з еміґрації, розселивали з царського наказу в північній Гетьманщині по московському кордону біля Глухова й Конотопу, щоб ближче держати під оком

¹⁾ Григій Орлик зазначає: „...Російський двір зумів розірвати наші проекти й перетягнув козаків на свій бік. Мій батько має ще нині Кіш у 3,500 чоловіка“. (Іл. Боршак: „Орлікіяна“. Хліб. Укр. 1922-3).

московського уряду й утруднити їм нову втечу. Таким чином, і деяка частина емігрантської маси полкових козаків, упавши духом у зневір'я, зламавши принципи вірності ідейній боротьбі за батьківщину і зневаживши визвольні гасла гетьмана Мазепи, зрадою у поворотництві та каяттям перед ворогом віддала данину переможниці Москві.

Доля ж того гурту полкових козаків, що залишилися з гетьманом Орликом на еміграції,—не відома; можливо, що частина цього гурту розвіялася по світах, а друга — поповнила собою нове Запоріжжя, що залишилось на ханських землях.

Гетьманська старшина. Українська старшина гетьманського оточення у своєму невеликому загалі, як елемент далеко свідоміший національно-державних цілей у започатій нею ж боротьбі, до того і як певна категорія людей, що грали помітнішу роль в протимосковському русі, а через те несли й більшу відповідальність за свої вчинки, як перед Москвою, так і перед Україною, відповідно до вимог—виявилася більш видержаною й непохитною в часі невдач і поразки. Ця гетьманська старшина під зверхністю гетьмана Орлика була головним двигуном і в емігрантській протимосковській чинності; близько стояла вона до гетьманської політики, сама в цій агресивній політиці проти Москви брала участь, а тому й тиском зовнішніх обставин і власною свідомою волею примушена була стати на шлях повної непримиренності. І доля засудила цей гурт в його загалі на досмертне перебування у вигнанні на чужих землях. Не обійшлося, безумовно, без слабодухів і в рядах старшини; декого москалям удалося таки спокусити прощенням провин і привести до каяття й прохання ласки, та це були відсівки, і відійшли вони з самого ж початку. Основна ж більшість мазепинської старшини на еміграції залишилась незломною у своїх принципах боротьби з Москвою, стала носієм ідеї державно-національного визволення України й через тернистий шлях усього свого життя перенесла чистими, несплямованими вимряні та заповіджені історичною традицією ідеали. Тим то Москва, доцінюючи вповні колосальне значення діяльності цього емігрантського гурту Мазепинців, звертала на нього особливу увагу й уживала найенергійніших заходів до його ліквідації чи, принаймні, обезсилення прорідженням його рядів; тим то й зрозумілим стає, чому для виловлення старшини вона, зневаживши усякі приписи моралі й міжнароднього права, дозволила собі вживати методи хитрощів і насильства.

Із оточення гетьманської старшини, що з еміграції добровільно передалася на бік Москви, відомий гурток прилуцького полковника Дмитра Горленка. Уже перед самим Білгородським замиренням цей гурток гетьманської старшини, бачивши, що Туреччина неминуче нахляється до миру з Московщиною і що ситуація мазепинської еміграції може бути дуже стиснена й погіршена, удався раніш за всіх на шлях поворотництва. На чолі цього зрадницького гуртку стояв сам Дмитро Горленко. Думка про повернення з еміграції в Горленка зародилася ще в Царгороді, якраз тоді, як козацька

емігрантська дипломатія з наказу гетьмана Орлика з усіх сил намагалася перешкодити справі угоди Туреччини з Московщиною. Уже тоді Горленко відбув із Царгороду до Молдавії і звідтіля став пробувати ґрунт для свого заміру. Він написав до гетьмана Скоропадського листи з проханямь клопотатися за нього перед царем. У тих листах Горленко каявся у своїх вчинках, називав їх невольним гріхом, признавав, що до „зради“ приєднано його ошукаством і силою. Одночасно ж засилав листи й до Орлика, очевидно, утаюючи перед ним свої заміри, бо, добувши листи ті, Москва в той час ще Горленковій щирості не йняла віри й залишила прохання безслідку. Майже за півроку по цьому знову відновив Горленко свої клопотання про повернення в Україну. До нього на цей раз пристав уже цілий гурток старшин і визначніших козаків—генер. писар Максимович, брати Ломиковські, Максим Самойлович, Антін Антонович та інші. Усі вони звернулись до патріярха, щоб і він клопотався за них у царя. На цей раз поворотники одержали дозвіл повернутись, і в кінці літа 1718 р. вони прибули в Україну. Київський губернатор сповістив їх, що з царського наказу місцем для їх осідку призначено Москву. З Туреччини Горленко привіз захоплені ним гетьманські клейноди, а Максимович писарську печатку; ці речі віддали вони гетьманові Скоропадському. Якийсь час перебували поворотники в Україні, упорядковуючи свої господарські справи, а далі відрядили їх до Москви; тут оголошено їм було від імени царя прощення провин, але зобов'язано жити безвиїздно в Москві без права колинебудь з'явитися в Україні. Маєтності, відібрані від них царем, повернені їм не були. І проживаючи в московській чужині без жадних засобів для існування, ці поворотники попали у велику матеріальну скруту; між чужим народом у прикривстві та біді довгі роки вони волочили своє животіння. Так усі їх надії, плекані ще на еміґрації, про солодкість повороту на батьківщину, розвіялись цілковито. Дійсність дала їм жебрацьке нидіння, нудьгу, жалі та пониження людської гідності. До якої міри морального занепаду дійшли ці нещасники, свідчить хоча б їх прохання до царя про призначення будь-якої допомоги для прожиття. В улесливих та рабськи принижених виразах звертаються вони до царя:

„Ми, изверги, поношеніє чоловіків і уничиженіє і покиваніє глави в людех, навіть не достойні нарециши раби вашої царської величности, яку дяку принесемо своему владыці і добродію, якими побідними вінками увінчаємо побідноніє стопи царя свого за сію невимовну і несчетну наміснику і помазаннику Божому присушу мильность, що ваша найсвятіша величність, що носить на собі образ Божий, наслідуючим Божої милости прикладом нас, показавшихся грішників, благоизволив прийняти і життям та здоровлям невредимим пожалувати... (і т. д. — М. Б.). А самі ми, припадше перед праведнішим маєстатом вашої величности царської до лица землі, гіркими сльозами нашими омочаємо побідноніє стопи ваші монарші царя свого наймилостивішого, молящєся смирено: благовольтє, цар наймилостивіший, те життя і здоровля, якими царська величність нас зволили пожалувати, прохарчити, усі роки на харч давати жалування, через те, що без свого тут на Москві перебуваючи, іншого прохарчення життя нашого не можна мати, як тільки через указ наймогутній вашої царської величности; о сім наиплаче милосердя і мильность монаршую, падши до лица землі, сторицею благаємо. Ваші царські величности найсвятенніші,

цареві своєму наймилостівішому підніжки ніг побідоносних, курява і попіл...¹⁾).

Цар зглянувся таки на сльозливе прохання цих нещасних і трохи допоміг їхньому животінню, але загальне становище їхнє не покращало.

Цим Горленковим гуртком, наскільки з відомого до сьогодні матеріалу про мазепинську еміграцію дається щось висновувати, розпочалось і закінчилось добровільне поворотництво емігрантської гетьманської старшини.

Московський уряд увесь час ніяк не міг приміритися з тим, що більша частина мазепинської старшини, найзавзятіших його ворогів, усе ж перебуває за межами його досягнення, тим більш, що та емігрантська старшина була дуже активною у ворожих виступах проти Москви. Ще перед Білгородським замиренням активність цієї старшини настільки дошкульно відчувалася Москвою й настільки мала сили шкодити московським інтересам у Царгороді, гальмуючи справу замирення, що московський посол у Туреччині доносив про це цареві, відмічаючи діяльність Мазепинців, як головну причину непорозумінь Москви з Портою. Цей посол Шафіров одночасно радив ужити найрішучіших заходів проти емігрантів-баламутів, просив розпорядження царя присилувати емігрантські родини, залишені в Україні, писати до Мазепинців листи, підбиваючи їх або на поворотництво, або на віддалення від московських кордонів. З цього, між іншим, можна судити, що діяльність Мазепинців-емігрантів напевно в той час шкодила москалям не лише в Туреччині, а мала якийсь моральний вплив в Україні, викликаючи певно замішання й неспокій. І ось, почувавши Москва безсилля всяких законних, ідейних способів боротьби з українською еміграцією, ужила проти неї своєї звичайної, питомої їй віддавна, дикунської методи „заложництва родин“. Цей спосіб, що переходить усякі межі моралі й права, уже приміювався один час Москвою в недавній боротьбі з Мазепинцями в Україні в сумної пам'яті глухівських екекуціях і до якоїсь міри забезпечив їй перемогу. Вирішила Москва й на цей раз скористати з цієї випробуваної, радикальної, хоч і огидної методи. З розпорядження московського уряду всі родини значніших емігрантів, на які вказував своїми доносами Шафіров, зігнано було в Москву, взято під сувору варту й, загрожуючи смертю, присилувано їх писати до родичів за кордоном листи з вимогою повороту, покаяння, чи, принаймні, припинення протицарської чинності. І такі листи під таким примусом написали тоді до своїх родичів-емігрантів: Мировичева мати, дружини братів Герциків, Бутовичів і Максимовичів брати, слізно прохаючи емігрантів-родичів відступитися від своїх замірів та покаятися перед царем. Характеристичний зв'язок горя, відчаю й болю цих нещасних, безвинно мучених у той час родин емігрантів, являв собою Мировичин лист до сина:

„Відалений від мого материного благословення сину, Хведоре Мировичу, а царський преступниче!—пише нещасна мати,—його величність

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

нам усім, що сидять за каравулом і закуті отут у Москві, звелів: щоб ми писали до вас, натякаючи й нагадуючи вам гріх ваш і злочинство, огидливе йому, монарсі нашому, за що тим часом, як покається й удариться з каяттям до його монаршої, не пам'ятаючи зла, милости, без сумніву одержите за свого життя милостиву волю. О тім тебе, сину мій коханий (яще і недостойн, нареши тя), як мати з синами, а братами твоїми благаю“...

Згадує певну й вірну службу цареві його батька, що вислужив у царя ласку для нащадків,—

„...яку ти — пише далі — своїм злочинством проти особи монаршої величності царської, навки відхилив і замість милости й подяки царської за вислужену виразами й кров'ю й уявлену вашим батьком певність, за злочинство твоє, величністю царською буде скарано їх на смерть, ніби які розбишаки або злочинці. Як же моїм переконанням материним тебе не буде навернено на почуття першої певности своєї, слізно благаю тебе, під неблагословенням моїм матернім, не втручайся, принаймні, у тамтешні справи, шкідливі величності царській і не бажай обирати собі мешкання біля кордону величності царської“...

Згадує, що Мирович бачився в Польщі з Бистрицьким і Грудзинським,

„...за твою провину мене з усіма дітьми моїми, з братами твоїми, взято за каравул і тепер терплю тяжке ув'язнення з усіма дітьми моїми. Потім уяви милосердя наді мною, матір'ю, та братами твоїми, ухилися від того супротивного боку, а коли того не вчиниш, то без милосердя й жадної милости нас буде скарано на смерть“...¹⁾

І певно такий розпачливий заклик, такі сльозливі прохання близьких, такий їх загрозливий стан замутили сумління й викликали вагання в душі не одного емігранта. Відомо, що й Мирович, і один з Герциків упали в сумнів і зачинали навіть клопотання також перед патріярхом єрусалимським про своє повернення. Але не знати, з яких мотивів залишили, занехали свій замір і, віддавши свої беззахисні родини у страшну офіру російському безправству та сваволі, розділили таки вигнанську долю інших Мазепинців-емігрантів. Родини емігрантів, яких не удалось навернути на покаяння перед царем, уряд московський дійсно суворо покарав, хоч і помилював їх на життя. Від них відібрали всі маєтності, й одних тримали весь час при великій нужді в Москві, а других, як ось Мировичеву матір та його братів і синів, заслали на далекий Сибір. Наскільки тяжке, повне біди, було життя тих родин, примушених жити на чужині без жадних засобів і опіки, показує пізніший лист гетьмана Орлика, що 1717 р. клопотався за них перед шведським урядом, щоб той вставився перед царем —

„щоб мати наша, — писав Орлик до Міллерна — пані Герцикова, котру позбавили рухомостей і нерухомостей і заслали, відзискала свободу й була допущена до посідання дібр своїх, де вона могла б прожити спокійно старість і смерти. Щоб жінки моїх своїхів, панів Григора й Івана Герциків, котрим забрали всі добра й достатки рухомі й нерухомі, не тільки клейноди, золото, срібло й інші начиння, але навіть одужу, й заслали разом із дітьми в Москву (де вони живуть із прошеного хліба), були випу-

¹⁾ Листа цитовано за перекладом у М. Костомарова — „Мазепа й Мазепинці“, ч. II. Львів 1896.

І БУЛИ ЛЮТІ СІЧІ...

Рис. А. Базилевича

щені на волю з родинами й повернули до своїх мужів, бо що Бог почув, нехай чоловік не розлучає. Щоб повернули свободу своєюкові мому панові Новицькому з жінкою, котрого видав цареві Сенявський, і віддали йому його добра. Щоб матір пана Мировича з її братами, сестрами й цілим родом дістали волю й добра й могла повернутися з вигнання з свій край. Щоб жінці пана Мировича вільно було виїхати до мужа з усіма достатками. Щоб усі прочі наші сторонники, урядники й вояки, що знаходяться в полоні, були випущені на волю з вигнання, каторги й в'язниць. Врешті, щоб дозволено було урядникам, котрі пробувають тут зо мною, під протекцією священої королівської величності, продати нерухомі добра в Україні через посередництво жінок, свояків, або яких інших осіб¹⁾.

Та, зрозуміло, всі ці гетьманові Орликові заходи позитивного наслідку не мали.

Гетьманська старшина вкупі з Орликом до 1715 року перебувала в Туреччині. Докладніших відомостей про життя їх на турецьких землях поки немає. З дуже глухих же звісток можна лише почасти догадуватися, що ще на початках свого емігрантського життя ця частина Мазелинців-вигнанців матеріально менш-більш була забезпечена, принаймні не терпіла нужди. Очевидно, посадивши колись значні маєтності та багатства в Україні, старшина була й на еміграції найзаможнішою з цілого загалу першої української еміграції; багато із старшини, безперечно, в час утечі встигло захопити з собою якусь частину своїх багатств і мало змогу без помітної нужди деякий час на чужині перебитись²⁾. До того й турецький уряд спочатку підпомагав українських вигнанців і, зокрема, для гетьмана і його двору призначив був значне утримання. Перебувавши гетьман і старшина в Бендерах, одержували — 10,000 цесарських галярів річно, крім того щоденною натурою — 100 хлібів, 60 фунтів баранини, 90 ф. волового м'яса, 30 ф. рижу, 12 ф. масла, 6 ф. меду, 6 ф. свічок, 15 ф. соли, 15 кварт вина, 20 кв. пива, 3 кв. оцту, 21 ф. пшеничної муки, 60 корців збіжжя, 3 фірі сїна, 3 фірі дров³⁾. З того ж часу, очевидно, як відношення турків до шведської, а також і до української еміграції зіпсувалось, матеріальне становище емігрантів стало час-од-часу гіршати; вичерпувались же бо до того різними щорічними витратами й грошові запаси, вивезені з України. З пізніших листів гетьмана Орлика видно, що вже й у Туреччині, навіть по недовгому перебуванні в ній, емігрантів уже не раз стискала грошова скрута.

По від'їзді короля шведського Карла XII з Туреччини, невдовзі перебралась за ним до Швеції закликана королем і гетьманська старшина на чолі з гетьманом Орликом. В місяці травні 1715 року цей емігрантський гурт у складі 24 осіб прибув до Істада, перебрався потім до Христїянштаду, а ще пізніш до Стокгольму. З найбільш

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“.

²⁾ Відомо, які багатства вивіз із собою гетьман Мазепа (Молчановський: „Ньсколько данных о смерти и наследствѣ Мазепы“). З листів Орлика також видно, що й інша старшина на початку еміграції посідала значні грошові суми: декотрі, навіть, позичали гроші шведам, як пр. Войнаровський, сам Орлик, його жінка. Довгополий. (А. Енсен: „Орлик у Швеції“).

³⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“.

відомих Мазепинців при гетьманові Орликові якийсь час у Швеції перебували: генеральний суддя (Präsident in Gericht) Клим Довгополий, генер. осавул (Generaladjutant) Григор Герцик, генер. осавул Федір Мирович, генер. хорунжий (Generalfendrich) Іван Герцик, генер. суддя Федір Третяк, генер. бунчужний Атаназ Герцик, булавничий Федір Нахимовський та священник Парфеній¹⁾, інших прізвища не відомі. Шведський уряд призначив цьому гетьманському дворові платню. З одного шведського виказу тої грошової платні видно, що ця найнища старшина Орликового штабу одержувала від 400 до 672 талерів срібною монетою, відповідно до старшинської ранги, річно; загальна сума утримання була в 4,072 тал.²⁾ Але, не зважаючи на цю урядову допомогу, українські емігранти у Швеції терпіли вже великі матеріальні недостатки й часто грошову скруту³⁾.

Про життєву долю декого з цих гетьманських старшин відомо ось що: Клим Довгополий помер у Стокгольмі 1719 року. Нахимовський та Мирович 1719 р. від'їхали зо Швеції до Польщі у матності поляка Понятовського, він, повертаючись і сам з еміграції додому, взяв із собою у гостину й двох емігрантів-українців. Як було вже зазначено, що ще року 1754 обидва з цих емігрантів відгравали в мазепинському еміграційному русі деяку ролю — їздили делегатами у Крим для зв'язку з запорожцями тощо. Докладніше про їхнє життя не знаємо. Федір Мирович знайшов собі остаточний захист у князів Вишневецьких у Польщі: оселили його на окремому господарському дворі й до розпорядимости його дали навіть окрему козацьку команду. Григора Герцика спіткала прикра доля: він був спійманий москалями за кордоном і відданий на сваволю й лють московського безправства.

Московський уряд увесь час мав на оці головних діячів та популярніших осіб із української мазепинської еміграції; за українцями невтомно стежили призначені численні агенти, слідкували кожний їхній крок по Європі та вживали різних засобів, щоб паралізувати всякі політичні, чи навіть суспільно-приватні виступи Мазепинців, а при нагоді навіть добувати їх у свої руки.

Така прикра доля ув'язнення москалями спіткала трьох українських емігрантів: Новицького, Григора Герцика й Андрія Войнаровського.

Про Новицького, якогось свояка гетьмана Орлика, маються дуже скупі відомості, а саме: він був схоплений польським коронним гетьманом Снявським, напевно десь у Польщі, виданий до рук москалів і засланий, чи ув'язнений ними разом із його жінкою⁴⁾; де саме він покутував, і яка його дальша доля — не відомо.

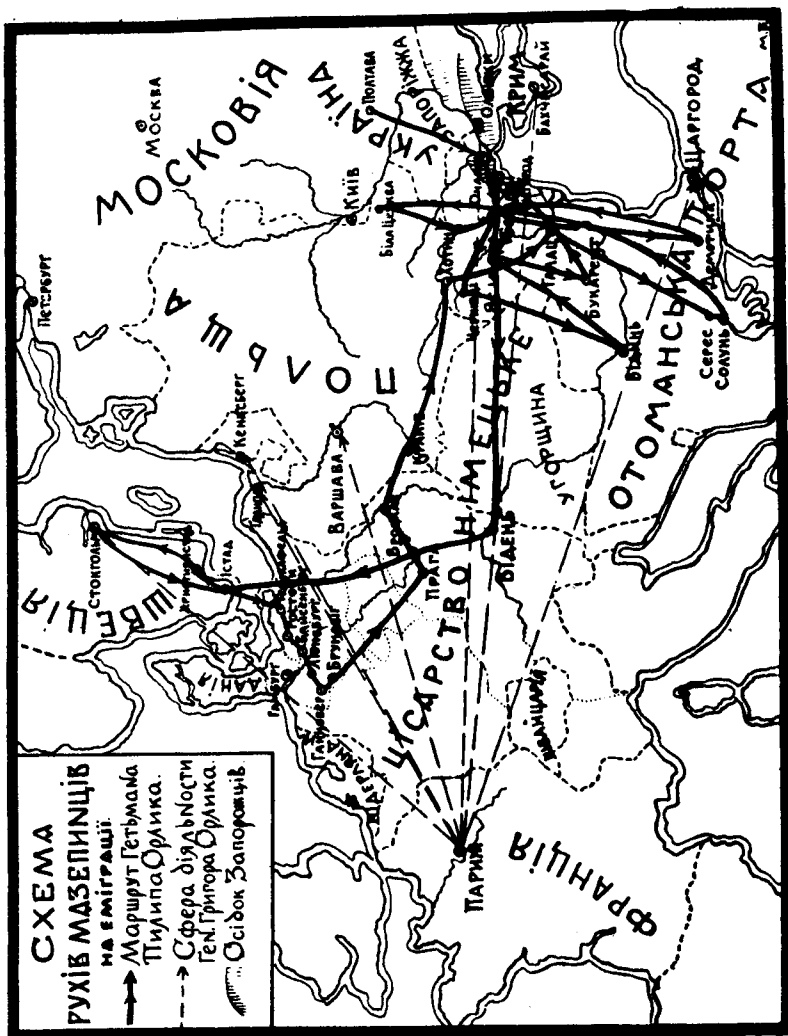
Така ж лиха доля лучилася й другому Мазепинцеві-емігрантові Грицькові Герцикові. Року 1720 з наказу гетьмана Орлика, услід за Мировичем і Нахимовським, що везли королівські листи до запорожців, вирушив із Швеції до Польщі й генер. осавул Грицько

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

⁴⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“. З. Н. Т. III. (Лист Орлика до Міллерна).

Герцик. Під опікою поляка Понятовського оселився Герцик в одному малому містечку, 8 миль від Варшави; боячись переслідувань московського уряду, що мав у Польщі досить активну сітку шпигунів, які неустанно чигали на українських емігрантів, мусів Герцик жити під чужим ім'ям. Все ж і інкогніто від напасти Герцика не заховало. У Варшаві, що цілком тоді була у сфері впливу московської політики, царський резидент князь Долгорукий, довідавшись про перебування Герцика в Польщі, звелів його заарештувати. Грицька Герцика було схоплено, відправлено до Петербургу й посажено до Петропавловської фортеці, де він висидів 5 літ, до смерті царя Петра. По смерті царя звернувся був Герцик із проханням до чового уряду, щоб перевели його до Москви: прохання старого Герцика було уважено, визволено його з Петропавловської кріпости й відправлено до Москви, де він у колі родини в гіркому тяжкому становищу, як і всі емігранти, дожив свого віку.

Ще глухіше зустрічаються серед Мазепинців-емігрантів такі імена, як Петро Сорочинський, Яким Богуш, Держановський та Білинський. Про них відомо лише, що Сорочинський і Богуш брали у свій час участь у складенні конституції 1710 р., а Держановський та Білинський були зятями: перший — гетьмана Орлика, другий — Нахимовського¹⁾. Чогось докладнішого про їхнє життя й долю немає.

Стільки покищо відомо про поодиноких найвищих старшин Мазепинців-емігрантів із найближчого гетьманського оточення.

¹⁾ Іл. Боршак: „Орлікіяна“.

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ,

КАТРЯ ГРИНЕВИЧЕВА

10 дол.

ШЕЛОМИ В СОНЦІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Сергій Єфремов.

10 дол.

КОРОТКА ІСТОРІЯ

УКРАЇН. ПИСЬМЕНСТВА

В. ІГНАТІЄНКО

25 дол.

БІБЛІОГРАФІЯ

УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

1816—1916

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

15 дол.

НОРМИ

**У К Р А Ї Н С Ь К О Ї
Л І Т Е Р А Т У Р Н О Ї М О В И**

SLAVIA LIBRARY

418 W. Nittany Ave.

State College, Pa. 16801